

**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIÁLNÍ PRÁCE**

Veronika Petrová

METODIKA POSUZOVÁNÍ FUNKČNOSTI RODINY PRO OSPOD

(AGENDA ÚPRAVY RODIČOVSKÉ ZODPOVĚDNOSTI PŘI
ROZCHODU/ROZVODU RODIČŮ)

Obor:	Sociální práce
Forma studia:	prezenční
Akademický rok:	2008/2009
Vedoucí diplomové práce:	Doc. PhDr. Oldřich Matoušek
Oponent diplomové práce:	
Datum obhájení:	
Výsledek obhajoby:	

Obsah:

Úvod	3
1. Rodina a její postavení v současné společnosti	6
1.1 Instituce rodiny ve vybraných sociologických teoriích.....	6
1.2 Proměny rodiny v čase	11
1.2.1 Mění se tvář rodiny	11
1.3 Rodina v současné společnosti	13
1.4 Česká rodina dnes.....	15
2. Systém sociálních služeb pro rodinu v ČR	19
2.1 Vymezení pojmu sociální služba	19
2.2 Proměny legislativy v oblasti sociálních služeb	20
2.2.1 Zákon o sociálních službách.....	21
2.3 Rodinná politika s ohledem na služby pro rodiny v ČR.....	22
2.4 Sociální služby pro rodinu s dětmi	26
2.4.1 Oddělení sociálně – právní ochrany dětí	28
3. Rodina ve stadiu rozvodu či rozchodu rodičů	34
3.1 Rozchod rodičů	34
3.1.1 Cesta k rozchodu rodičů	34
3.1.2 Legislativa a sociálně – právní ochrana dětí při rozchodu rodičů.....	36
3.2 Postavení dítěte při rozchodu rodičů	37
3.2.1 Dětské psychické potřeby.....	37
3.2.2 Reakce dítěte na rozchod rodičů a jeho důsledky	39
3.2.3 Možné role dítěte při rozchodu rodičů.....	40
3.3 Hra o dítě.....	41
3.3.1 Styk s rodičem, jemuž nebylo dítě svěřeno do výchovy.....	42
3.3.2 Profesionální pomoc.....	44
4. Teorie a jejich využití při práci s rodinou	46
4.1 Systémová teorie.....	46
4.1.1 Vymezení základních pojmů	48
4.1.2 Nová podoba systémové teorie – systemická terapie.....	50
4.1.3 Možná úskalí využívání systémové teorie	52
4.2 Systémový přístup k rodině v praxi OSPOD.....	53
5. Struktura posouzení funkčnosti rodin pro OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti	57
5.1 Možné způsoby posouzení rodiny	57
5.2 Možná pojetí funkčnosti rodiny	60
5.3 Použitý proces posouzení funkčnosti rodiny.....	63
5.3.1 Příprava	63
5.3.2 Průběh	65
5.3.3 Ukončení	69
5.4 Návrh metodiky posouzení funkčnosti rodiny	70
6. Aplikace navržené metodiky při šetřeních v rodinách	74
7. Metodika posouzení funkčnosti rodin pro OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti	89
7.1 Využití metodiky v praxi OSPOD	96
Závěr	100
Resumé	103

Použitá literatura:	105
----------------------------------	------------

Úvod

Jako téma své diplomové práce jsem si zvolila Metodiku posuzování funkčnosti rodiny pro OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti. Důvodem pro volbu tohoto tématu byl můj dlouhodobý zájem o oblast rodin s dětmi v praxi orgánů sociálně – právní ochrany dětí a roční studijní praxe na jednom z těchto pracovišť. Během této praxe a později při nástupu do zaměstnání na oddělení sociálně právní ochrany dítěte jsem narazila na množství sporných bodů, zejména ve vztahu k nejednotným postupům sociálních pracovníků v rámci jednotlivých agend při práci s rodinou.

Východiskem pro mě bylo, že sociální pracovníci nemají možnost opírat se při své činnosti o žádné vytvořené pracovní postupy, které by jim mohly být v praktické činnosti nápomocny, což v důsledku škodí nejen kvalitě jejich práce, ale mnohdy také samotným klientským rodinám. Bylo by nesprávné tvrdit, že absence konkrétních metodik znamená sníženou kvalitu práce s rodinami obecně, jsou mnozí pracovníci, kteří svou profesní vyzrálostí, zkušenostmi a láskou k práci vykonávají svou činnost dobře a bez vedlejších negativních efektů. Na toto však spoléhat nelze. Pracovníci samotní (nejčastěji právě ti, kteří chtějí svou práci vykonávat kvalitně a být rodinám účinnou pomocí) pak ucelené pracovní postupy vítají právě jako další nástroj zkvalitnění jejich profesionální činnosti.

Zúžení tématu na agendu úpravy rodičovské zodpovědnosti bylo motivováno jednak faktem, že je tato činnost v rámci sociálně právní ochrany dětí zastoupená co do počtu případů nejvíce, jednak vyjádřenou potřebou samotných pracovníků. Oblastem, kde je dítě potenciálně ohroženo na zdravém vývoji, například případy podezření ze zanedbávání nebo týrání dítěte, jsou věnovány mnohé pracovní materiály. Úprava rodičovské zodpovědnosti však co do věnované pozornosti významně zaostává, přestože mnohdy přináší případy, kdy jsou pracovníci bezradní. Navíc zdánlivá jednoduchost této agendy (pracovníci se obvykle neobávají o zdraví nebo život dítěte) svádí často k rutinním postupům bez dodržování potřebných zásad. Následky zjednodušování celého procesu a ulehčování si práce mohou být pro dítě bolestné zejména proto, že stanovisko sociálního pracovníka ohledně uspořádání budoucích rodinných vztahů (tedy do čí péče bude dítě pravomocně svěřeno) bývá pro soudce jedním z nejdůležitějších podnětů ke konkrétnímu rozhodnutí.

Otázkou, kterou si v diplomové práci kladu je, zda lze vytvořit jednotný pracovní postup sociálních pracovníků v procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti tak,

aby byl co nejefektivnější vzhledem ke konečnému vyjádření stanoviska pracovníka o nejlepším zájmu dítěte.

Cílem mé práce je tedy vytvořit metodiku posouzení funkčnosti rodin procházejících rozchodem pro orgány sociálně právní ochrany dítěte tak, aby jednotlivým pracovníkům pomáhala ve zpřehlednění celého procesu a obsahovala kroky, které jsou pro jejich konečné rozhodnutí podstatné. Metodika by měla nabídnout žádoucí postup pracovníků v celém procesu a poukázat na jeho podstatné prvky. Základní metodou mé práce je analýza písemných dokumentů (konkrétně jednotlivých spisů o dítěti), rozhovory vedené s rodinami a přímé pozorování při prováděných šetřeních. Metodika bude tvořena na základě přímé práce s rodinami, které jsem měla možnost během své praxe a později v rámci běžné pracovní agendy procesem rodičovské zodpovědnosti provázet.

Co se týče struktury práce, tematicky začíná teoretickým seznámením se s institucí rodiny jako fenoménu měnícím se s vývojem společnosti jako celku a s proměnami danými vývojem historickým, což je pro mě předpokladem pro pochopení postavení rodiny v současné společnosti. Podstatnou součástí je pak uvedení do problematiky sociálních služeb obecně s důrazem na relativně nově koncipovaný zákon o sociálních službách a následně zpřehlednění systému služeb pro rodinu na území České republiky, kam řadím také sociálně právní ochranu dětí. Vzhledem k tématu se u orgánů sociálně právní ochrany dětí pozastavuji a charakterizuji jejich hlavní význam v této oblasti.

Východiskem pro konkrétní uchopení výše zmiňované problematiky je kapitola věnující se rodině procházející rozvodem, respektive rozchodem rodičů. Pozornost je věnována nejen samotnému procesu, ale také jeho dopadům na život dítěte. Nedílnou součástí profesionální práce s rodinou je teoretická výbava pracovníka a její aplikace na praktickou činnost. Teoretickou část diplomové práce uzavírá pojednání o systémové teorii, která je se zdá být v této agendě nejlépe využitelná a rodinám nejvíce prospěšná.

Pokud známe teoretický průběh procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti a víme, jak má vypadat náš cíl v této oblasti, můžeme pokročit k návrhu struktury posouzení funkčnosti rodin, která v sobě nese skloubení teoretických poznatků s vlastními zkušenostmi a seznamuje nás rámcově s průběhem procesu z perspektivy sociálních pracovníků. Před samotným výzkumem je třeba načrtnout hlavní osu procesu, který je rozdělen na přípravu pracovníka na práci s rodinou, průběh vlastního šetření a ukončení případu vyjádřením stanoviska o rodinných poměrech. Na tomto

základě je vytvořen návrh metodiky posouzení funkčnosti rodiny v jeho základních orientačních bodech, které budou dále rozvíjeny a které slouží jako orientační vodítko pro finální práci s rodinami. Právě aplikaci metodiky, problematickým místům při jejím naplňování a návrhům řešení se věnuje další samostatná kapitola. V ní jsou uvedeny jednotlivé kroky navrhovaného postupu a na základě příkladů z praxe jsou naznačeny nutné modifikace původního konceptu.

Cíl práce je naplněn navržením konečné metodiky posouzení funkčnosti rodin v závěrečné kapitole. V této poslední části, která je věnována upravenému a v praxi realizovatelnému pracovnímu postupu v procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti, je důraz kladen zejména na propojení výsledků předchozích zkoumání. Motiv jejího vzniku je totožný s přáním výzkumníka ohledně jejího dalšího využití – aby se stala nedílnou součástí odborné vybavenosti pracovníků sociálně právní ochrany dítěte.

1. Rodina a její postavení v současné společnosti

Rodina, její vývoj, proměny a aktuální postavení v systému společnosti je jevem, který k sobě poutá pozornost nejen akademiků, ale také široké veřejnosti. Teze, že je rodina základní jednotkou každé společnosti, stejně jako jejím modelem, slýcháváme často. Poslední léta se k tomuto přidávají polemiky o měnící se podobě rodiny a s tím související pochyby o legitimitě současných forem různorodých rodinných systémů.

Zatímco Giddens (1999) definuje rodinu jako „skupinu osob přímo spjatých příbuzenskými vztahy, jejíž dospělí členové jsou odpovědní za výchovu dětí“ (Giddens, 1999, str. 156), Matoušek již rozlišuje tradiční (tedy užší) a širší pojetí rodiny. Zatímco v prvním případě je rodina definována pokrevním příbuzenstvím nebo právním svazkem, širší pojetí hovoří o „skupině lidí, která se jako rodina deklaruje na základě vzájemné náklonnosti“. (Matoušek, 2003, str. 168) Pojdme se s tímto fenoménem seznámit trochu blíže.

1.1 Instituce rodiny ve vybraných sociologických teoriích

Rodina je institucí, ve které prožíváme (nebo bychom měli prožívat) většinu času svého života. V rodině se z nás vlivem socializace stávají lidé schopní fungovat v každodenním světě. Chybí – li vliv rodiny, musí za ni převzít zodpovědnost jiná instituce a my jsme na životním startu znevýhodněni.

Oproti tradičnímu pojetí zmiňovanému výše (viz. Giddens, 1999) mluvíme dnes spíše o různých typech rodinného soužití. Rodina se stále více definuje pouhým prohlášením se rodinou. Charakteristické znaky jako manželství či družství mezi mužem a ženou či soužití ve společné domácnosti se pomalu vytrácejí, stejně jako se mění význam jejich základních funkcí. Zatímco v předindustriální době byla nejvýznamnější funkce ekonomická a ekonomické faktory determinovaly samou podstatu rodinného uspořádání, dnes se jako nejzásadnější jeví emocionální podpora členů rodiny. S příchodem moderní doby je oslabována funkce reprodukční a s narůstajícím počtem státních institucí i funkce výchovná, přestože je nezpochybnitelným faktem, že rodinné zázemí je pro zdárnou socializaci jedinců nenahraditelné.

Zájem o rodinu a její fungování spatřujeme podle Možného (2006) již u primitivních společností, významným mezníkem je ovšem počátek 19. století, kdy se instituovala sociologie jako samostatná vědní disciplína a rodina se stala jedním z jejich

zájmů. Právě sociologie, která vznikla jako reakce na průlomové změny ve společnosti (industrializace, urbanizace, sekularizace) související s přechodem od společnosti tradiční k moderní, může být optikou, jíž lze na směřování této instituce nahlížet: „Sociologie se ustavila na počátku 19. století, aby tyto změny intelektuálně zvládla tím, že je vysvětlí – anebo alespoň racionalizuje, tj. zpřehlední a uspořádá tak, aby neděsily. Velké vyprávění o pokroku muselo však obsahovat i něco stálého, na co se lze opravdu spolehnout; báječná loď moderního věku potřebovala kotvu. Našla ji ve vyprávění o rodině, která tvoří základ státu, nemění se ani tvář v tvář všem změnám a poskytuje útočiště v nepohodě.“ (Možný, 2006, str. 14).

Později se ukázalo, že tento předpoklad sociologů není správný: „Radikální kritika rodiny skutečně prokázala, že instituce, která byla považována za snad nejstabilnější výtvar naší civilizace, se nejméně od konce první světové války podstatně změnila a dále mění. A že se mění nikoliv okrajově, ale ve svých nejzákladnějších charakteristikách.“ (Možný, 2006, str. 21).

Není smyslem této práce podat vyčerpávající přehled vývoje proměn rodinného uspořádání. Budeme se dále pohybovat v kontextu západní většinové kultury a spokojíme se s rozlišením tří základních typů ve vývoji rodiny – tradiční, moderní a postmoderní rodinou.

V následujících řádcích si vypomůžeme publikací Možného (2006), který vybrané teorie podrobněji rozebírá. Jak bude dále patrné, klasické (velké) teorie se zabývají spíše rodinou jako měnící se institucí – tyto teorie mají tedy nejbližší k popisu vývoje rodiny v průběhu času. Od teorií středního dosahu pak můžeme čekat spíše různorodé uchopení konkrétních fenoménů, kterých si autoři při výzkumu rodin všímají. Od osmdesátých let se setkáváme s postmoderními teoriemi, které jsou navázané na autorovu reflexi skutečnosti.

1. Klasické teorie (do 50. let 20. století)

Mezi „první vlašťovky“ sociologie rodiny můžeme zařadit např. Úvod do sociologie rodiny od E. Durkheima nebo jeho posmrtně vydanou studii Manželská rodina z roku 1921. Podle Možného (2006) Durkheim předpokládá tři stádia vývoje současné rodiny. Z tzv. klanu vzniká s dělbou práce a diferenciací činností postupně rodina příbuzenská (tradiční) a s rostoucí úlohou státu v každodenním rodinném fungování rodina manželská (moderní). Zatímco tradiční rodina se skládá z rodičů, ženatých synů a jejich žen a dětí, základními členy manželské rodiny jsou manžel a manželka.

Durkheimovou koncepcí se podrobněji zabývá Singly (1999). Mezi doprovodné znaky přechodu k moderní rodině řadí např. zvyšující se individualismus, upřednostňování práv jedince před právem rodiny, vyloučení otce z výsadní pozice hlavy rodiny nebo oslabení povinností syna. Působením státu jsou zeslabovány mechanismy komunitní kontroly, do popřední se dostává dohled státních institutů.

Pojátkem rodinného života již není předávání ekonomického dědictví, ale vztahy mezi mužem a ženou a mezi rodiči a dětmi, což zvyšuje nestabilitu rodiny: „Protože děti brzy opouštějí dům, zůstávají jedinými trvalými členy rodiny manžel a manželka, kteří tvoří jádro manželské rodiny. Proto může, na rozdíl od předchozí příbuzenské rodiny, vypadnutí jednoho z nich vést k okamžitému rozpadu manželské rodiny.“ (Možný, 2006, str. 34)

Za základ vzniku sociologie rodiny a empirických výzkumů s tímto souvisejících Možný považuje dílo F. Le Playe Evropský dělník z roku 1855, ve kterém se jeho autor zabývá studiem rodinných rozpočtů dělnických rodin, které vnímá jako prostředek pro výzkum širších rodinných charakteristik. Závěrem definuje tři typy rodiny. S typem tzv. příbuzenské rodiny se můžeme setkat u zemědělsky hospodařících obyvatel východní Evropy. Nenacházíme zde osobní vlastnictví, řídicím prvkem je zejména tradice. Stabilita rodiny je vnímána jako vysoká. Nestabilní typ rodiny pak vzniká jako: „...následek individualismu a industrialismu pod nivelizujícím vlivem dědického práva v bohatých a vzdělaných vrstvách západní Evropy.“ (Možný, 2006, str. 39). Tento typ charakterizuje zejména absence závazků dětí vůči rodičům či sourozencům a tedy nedostatečná stabilita rodiny a hrozící izolace jejích členů. Konečně rozvětvená rodina je pro Le Playe ideální formou, kterou nalézá především v severním Německu: „Základem existence rozvětvené rodiny je rodinný dům, v němž zůstává nejstarší syn i poté, co se oženil a má děti. Jeho rodina je jádrem rozvětvené rodiny a přebírá zodpovědnost za udržení kontinuity rodinného života a rodinných tradic.“ (Možný, 2006, str. 39)

Padesátá léta 20. století - tedy léta poválečná, která s sebou přinášejí řadu změn dotýkajících se rodinného fungování (vojáci se vrací zpět do rodin, vznikají nové instituce pro rodinu, roste hospodářství) - jsou považována za počátek období velkých (klasických) teorií rodiny. Do tohoto období řadíme díla T. Parsonse a jeho strukturální funkcionalismus nebo W. Gooda s teorií manželské rodiny.

Parsonse staví dle Možného (2006) svou teorii na existenci sociálního systému, který je složen z prvků (podsystemů), jež jsou samy strukturovány (tedy že vztahy jsou

stabilizovány). Oporou stability je kulturní systém společnosti, ke kterému ovšem musí být jednotlivé prvky systému dostatečně konformní. Prostředkem k tomuto je právě rodina jako základní instituce lidské socializace. Nukleární rodinu zapojuje do společnosti dvojí role otce. Ten je uvnitř rodiny tzv. instrumentálním vůdcem, který koordinuje činnost skupiny vzhledem ke zvoleným cílům a zároveň díky své kariéře zařazuje rodinu do určité sociální vrstvy: „Parsonse opakovaně formuloval názor, že ve výkonové kapitalistické společnosti je sociálně nejfunkčnější takové uspořádání rodiny, kde je žena orientována dovnitř na její hladké fungování a muž ven do širší společnosti, v níž usiluje o co nejlepší zařazení své rodiny.“ (Možný, 2006, str. 55).

W. J. Goode přichází s teorií, kterou lze považovat víceméně za komplementární k teorii Parsonse: „Zatímco pro Parsonse je rodina především sociální skupinou a institucí plnící nepominutelné funkce v sociální struktuře, Goode zajímá rodinný život ve své ideáltypičnosti a jako určitý ideál, jako ustálený vzorec rodinného chování a vzájemných vztahů“ (Možný, 2006, str. 55-56). Ve své teorii, která je rozpracována v knize Světová revoluce a rodinné vzorce z roku 1963, operuje s termínem manželská rodina. Rodina v západní společnosti je charakterizována několika znaky. Manželská rodina vzniká svobodnou volbou, založenou na jisté emocionální přitažlivosti mezi partnery. Vzhledem ke křehkosti takového svazku (ekonomické pouto bývá silnější) je nutná existence možnosti se z takového svazku vyvázat rozvodem jako legitimní alternativou vzorce rodinného chování. Manželská rodina je relativně autonomní na širších příbuzenských kontrolních mechanismech, jedná se o rodinu nelokální, adaptací tedy procházejí oba partneři současně. Také postavení mezi partnery se zdá být rovnocenné, Goode toto dokládá např. na společném rozhodování o počtu dětí v rodině.

2. Teorie středního dosahu (60. - 80. léta 20. století)

Změny společenského klimatu (rovná krize, terorismus, nezaměstnanost, hrozba etnických konfliktů, zánik tradiční rodiny, pokles porodnosti apod.), které s sebou přinášejí šedesátá a sedmdesátá léta indikují také změnu v přístupu k teoriím rodiny, které se musí těmto změnám přizpůsobit: „V sociologii rodiny, stejně jako v celé ostatní sociologii, vzala za své jednoznačná dominance strukturálního funkcionalismu, jenž dobře vyhovoval v dobách všeobecného konsensu a stabilizovaného růstu, nedokázal však obstát před kritikou v situaci velké společenské změny a latentního konfliktu.“ (Možný, 2006, str. 68).

V tomto období se dostává do popředí např. teorie sociální směny, jejímž hlavním teoretikem je G. Homans. Teorie sociální směny staví na předpokladu, že smyslem lidského jednání je maximalizace zisku z tohoto jednání. Na rozdíl od teorie systému klade teorie směny důraz na to, že rodina je pouhou skupinou individuí. Předpokládá, že každý jedinec se ve svém jednání orientuje dle rozdílu mezi náklady a výnosy z konkrétního jednání: „Předpokládá se, že individuum, jediný reálný aktér v sociálním světě, zvažuje poměr mezi náklady a výnosy svého rozhodnutí a volí to řešení, kde je rozdíl pro něj příznivější.“ (Možný, 2006, str. 69). Jedinec zároveň zvažuje sociální kontext jednání, tedy vliv jednání na své bezprostřední okolí.

Dále lze v tomto období objevovat teorii konfliktu (Dahrendorf, Marx), sociobiologii (E. O. Wilson), symbolický interakcionismus (G. H. Mead) nebo teorie zabývající se myšlenkou sociální konstrukce reality (Berger, Luckmann). Pro problematiku funkčnosti rodin procházejících rozchodem rodičovského páru je zajímavá zejména teorie systémů, u které se zastavíme v jedné z následujících kapitol. Teorie systému je dále různými autory rozvíjena, jedním z nich je také C. Broderick (Možný, 2006), který jako spoluautor studie Systémový přístup k rodině z roku 1979 přináší nový pohled na vnější vztahy rodinného systému: „... , který nemůže přežít bez transakcí se svým prostředím, musí však zároveň neustále udržovat jasné hranice mezi ním a rodinou: kdo už do rodiny nepatří a proč, to musí být v rodině stejně ošetřováno jako to, kdo rodinu tvoří...“ , (cit. dílo, str. 75)

3. postmoderní teorie (od 80. let po současnost)

Východím bodem pro rozvoj postmoderních teorií mohlo být rozpoznání druhé demografické revoluce, která implikuje vzestup rozvodovosti, pokles porodnosti, odkládání rodičovství do pozdějšího věku a realizaci porodnosti mimo manželskou rodinu: „Řetěz demografických změn v posledních čtyřech desetiletích přesvědčil však některé ze sociologů, nemluvě o senzacechtivém tisku, že sám demografický vývoj ukazuje na konec této anomálie - a s ním i na konec rodiny, alespoň rodiny v tom smyslu, jak byl tento pojem zapsán po staletí v našem kulturním prostředí.“ (Možný, 2006, str. 233)

Podle Možného (2006) je prvním autorem, který identifikoval postmoderní rodinu, E. Shorter a to na základě několika znaků – hodnotová diskontinuita mezi rodiči a dětmi, nestabilita v párovém životě a „systematická demolice konceptu rodinného hnízda nukleární rodiny v nové liberalizaci žen“ (cit. dílo, str. 232). Mezi autory postmoderních teorií je řazen například U. Beck nebo A. Giddens.

Přehled teorií vázajících se na rodinu můžeme ukončit touto citací: „Jednotná sociologická teorie rodiny dnes totiž neexistuje, stejně jako neexistuje jednotná rodina. Domácnosti konstituované manželským párem s dětmi – což se tradičně chápe jako rodina – tvoří dnes v Evropě jen asi čtvrtinu ze všech domácností a z textů publikovaných v sociologii rodiny nepojednává o klasické nukleární rodině ani ta jedna čtvrtina.“ (Možný, 2006, str. 25)

1.2 Proměny rodiny v čase

Ačkoliv se sociologům na počátku svého bádání zdálo, že právě rodina je institucí neměnnou, na kterou lze ve všech časech spoléhat jako na již zmiňovanou kotvu, vývoj ukázal, že tomu tak zcela není. S měnící se společností se proměňují také podoby rodiny. Mezi nejvýznamnější vývojové trendy můžeme v kontextu naší západní kultury dle Giddense (1999) řadit např. pokles významu rozšířených rodin, posun ke svobodné volbě životního partnera, prosazování práva žen na rozhodování, zvyšující se míra sexuální svobody nebo rozšiřující se práva dítěte.

Některé její znaky ovšem ani s ubíhajícími staletími svou podstatu neztrácejí, jiné nabývají na významu: „... nacházíme rysy, které jsou charakteristické pro rodiny na konci 19. století, i o sto let později. Jedná se o dva rysy, charakterizující proměnu rodiny: o její „privatizaci“, neboť se při určování kvality rodiny stále více zdůrazňuje spíše kvalita interpersonálních vztahů uvnitř ní, a o její „socializaci“, protože do ní stále více zasahuje stát.“ (Singly, 1999, str. 9).

Přestože jsme mnohé z proměn zachytili ve vybraných sociologických teoriích, zrekapitulujeme v nadcházející kapitole základní vývojovou linii změn rodinného uspořádání a zdůrazníme hlavní rysy daného období. Podrobněji se přitom zaměříme na rodinu postmoderní, které zatím nebylo věnováno přílišné pozornosti.

1.2.1 Měnicí se tvář rodiny

Historickým vývojem rodinného života v Evropě se zabýval L. Stone (cit. in. Giddens, 1999), který mapuje období od 16. do 19. století. Tento časový úsek dělí na tři fáze. V první se vyskytovaly zejména rodiny nukleární, udržující těsné kontakty s komunitou i příbuznými. Citová blízkost zde nehrála významnou roli, výběr partnera byl podřízen přání rodičů nebo zájmům obce. Smyslem pohlavního života bylo především plození dětí. Od první poloviny 17. do počátku 18. století datuje Stone fázi druhou. Zde mapuje především rodiny z vyšších vrstev, jejichž způsob soužití se ovšem

postupně rozšiřoval do nižších vrstev společnosti. Charakteristickým znakem zde bylo především zřetelnější vymezení rodiny vůči svému okolí. Do popředí se dostává rodičovská láska. Třetí fáze již připomíná typ rodinného soužití, které známe dnes: „...rodina spjatá úzkými citovými vazbami, která se ve své domácnosti těší značné míře soukromí a soustřeďuje se na výchovu dětí.“ (Giddens, 1999, str. 158)

Počátek 19. století je významným zlomem nejen díky nastupující industrializaci a urbanizaci, ale také s tímto úzce souvisejícími změnami v oblasti rodinného života. Matoušek (2003) probíhající změny popisuje mimo jiné takto: „Novověká industrializace přenesla pracovní místo z rodiny do továren a soustředila obyvatele do měst. Ani zemědělství nemohlo zůstat u rodinných farem, větší farmy také koncentrovaly větší množství pracovníků. Zavedení školní docházky odvedlo děti na větší část dne z rodin...Muž přestal být jediným živitelem rodiny... Ve veřejném prostoru začal proces stírání rozdílů mezi muži a ženami.“ (Matoušek, 2003, str. 34)

S koncem druhé světové války lidé hledají po letech bídy a utrpení útočiště v rodině - tato instituce představuje jednu z nejvyšších hodnot, zvyšuje se počet sňatků, stoupá plodnost. Současně se však zvyšují také vzájemné požadavky manželů: „...aby teď byli opravdovou dvojicí, musí si rozumět jak v sexuální, citové a intelektuální oblasti, tak i v otázkách týkajících se výchovy dětí, v oblasti financí a prací v domácnosti.“ (Sullerot, 1998, str. 18)

V lecčems zlomová 60. léta se vyznačují nástupem nové generace mladých lidí narozených těsně po 2. světové válce, o kterých Sullerot (1998) hovoří v souvislosti s kultem individualismu: „Děti jsou jako první odsouzení ke kultu individualismu a to vlastními rodiči, kteří jim už nechtějí nebo nemohou vnucovat rodinnou disciplínu.“ (Sullerot, 1998, str. 29) Nová generace, která nepoznala těžká válečná léta, prosazuje vlastní zájmy a rodina přestává být autoritou: „Děti v rodině vnímaly ostřeji rodinnou realitu nežli rodinnou rétoriku. Když pak dospívaly, odmítly rodinnou rétoriku jako pokryteckou a začaly klást otázky po samém smyslu tradiční rodiny...byla tradiční rodina označena za ideologický, utlačující koncept, jenž nereprezentuje nic v realitě...“ (Možný, 2006, str. 21).

Tato kritika podle Možného (2006) zviditelnila změny, které rodinu provázely nejméně od konce první světové války a které přispěly ke změně označení rodiny moderní na rodinu postmoderní. Patří mezi ně ztráta rodinného monopolu na legitimní sex, ztráta monopolu na legitimní plození dětí, svobodný výběr partnera a s tím související oslabení stability rodiny, legitimita zrušitelnosti manželství, postupné

oslabování rodinných funkcí, snižování míry porodnosti vlivem antikoncepce, změny obsahu a komplementarity mužské a ženské role.

O proměnách rodiny od šedesátých let hovoří také Singly (1999). Ačkoliv vychází ze situace ve Francii, lze předpokládat, že obdobný vývoj proběhl ve většině západních zemích, tedy i u nás. Zmiňuje snížení počtu sňatků a zvýšení počtu svazků nesezdaných, nárůst počtu rozvodů a rozchodů, nárůst neúplných rodin s jedním rodičem a rodin nově složených či obnovených, snížení počtu porodů, nárůst mimomanželských porodů a nárůst námezdní práce žen. Singly k tomu dále dodává: „To, co se mění, je skutečnost, že vztahy již samy o sobě nemají hodnotu. Ta vyplývá především z uspokojení, které mají poskytnout každému členu rodiny. Šťastná rodina je dnes méně přitažlivým ideálem. Důležité je, aby byl člověk šťasten sám za sebe.“ (Singly, 1999, str. 91)

Zásadní změnu spatřuje Singly také v nárůstu zásahů státu do dříve ryze soukromé zóny rodiny: „Stát pomáhá snížit závislost rodiny na podpoře příbuzných a sousedů, ženy na muži a dítěte na rodičích. Přeměny těchto tradičních pout závislosti mají i svou odvrácenou tvář. Je to menší autonomie rodiny a jejích členů vůči reprezentantům státu, soudcům, psychologům, učitelům, sociologům atd.“ (Singly, 1999, str. 37) Autor vymezuje tři oblasti, kde jsou státní zásahy nejmarkantnější – právní oblast (např. zákon o rodině, rodičovských právech), ekonomická oblast (např. systém sociálního zabezpečení s konkrétními dávkami) a oblast institucionální (např. systém mateřských školek, povinná školní docházka).

Matoušek (2003) charakterizuje rodinu v postindustriální společnosti několika znaky. Zmiňuje odkládání sňatků a rození dětí, zvyšující se počet neformálně žijících párů, omezování počtu dětí v rodinách, nárůst rozvodovosti a prodlužování doby, kdy se děti a rodiče žijí spolu: „Téměř všechny tyto trendy ukazují na sílící prosazování individuálních zájmů nad zájmy rodinnými. Prorodinné společenské pohyby pozorovatelné v postsocialistických zemích, determinované hospodářskými těžkostmi a reformami (vznik rodinných podniků a rodinných farem), jsou tendencemi okrajovými, které vývoj k vyspělé postindustriální společnosti pravděpodobně brzy zvrátí.“ (Matoušek, 2003, str. 35)

1.3 Rodina v současné společnosti

Současný stav rodiny a její další směřování je vděčným tématem nejen pro odbornou veřejnost, která se tomuto námětu věnuje ve své výzkumné a publikační

činnosti, ale díky masmédiím také pro běžnou populaci. Mění se podoba rodiny, její funkce, uspořádání vztahů uvnitř ní i stabilita: „Změny ve sféře rodinného života vedou k oslabování stability partnerských svazků (manželství i nesezdaného soužití) a k oslabování vnitřní koheze rodin, dále ke snižování celkového potenciálu její vnitřní solidarity a vzájemné pomoci.“ (Sirovátka et al., 2006, str. 30). Jaké jsou souvislosti těchto změn?

Charakteristika současné doby rodinnému životu příliš nepřeje: „...od každého se očekává, že bude žít svůj vlastní život, a je k tomu i nucen. Bohatá a rozmanitá nabídka svůdně aranžovaných služeb a věcí na trhu znesnadňuje říci včas sbohem nekonečným možnostem mládí, usadit se a založit rodinu.“ (Možný, 2006, str. 237). V popředí jsou zájmy jednotlivců, které převažují nad zájmy rodinnými. Vyspělá společnost předpokládá stále větší výkonnost: „Každý musí být samostatný, svobodný, aby mohl vyhovět požadavkům trhu a zajistit si tak ekonomickou existenci. Subjektem trhu je v poslední rovině osamělý jedinec, jemuž nebrání v činnosti partnerské, manželské nebo rodinné vztahy.“ (Beck, 2004, str. 190).

Jsou oslabeny mechanismy, které v dřívějších dobách jedinci znesnadňovaly či zcela bránily se z rodinných vazeb vyvázat. Tak například rozvod je nejen zcela legitimní, navíc již pro mnohé není ani stigmatem, být rozvedený se dokonce stává normou: „Nejenže se počet respektive podíl stabilních partnerských svazků snižuje, ale klesá i hodnota tohoto modelu partnerského soužití jak v očích jednotlivých členů společnosti, tak i ve společnosti jako celku. Tato skutečnost ovlivňuje vnitrorodinnou solidaritu, neboť snižuje – li se hodnota normy „dokud nás smrt nerozdělí“, oslabuje to pochopitelně i závaznost slibu „sdílet společně dobré i zlé“. (Sirovátka et al., 2006, str. 34)

Podle neustále probíhajících výzkumů, nově vytvářených koncepcí nebo měnící se legislativy by se dalo soudit, že rodina je státem podorávána. Na druhou stranu právě tento zájem implikuje stále zásadnější intervence státu do soukromé rodinné sféry. Přijatá opatření mohou rodinu paradoxně oslabovat, protože je stále snadnější žít mimo tuto instituci: „Budoucí stát s hypertrofovanou sociální starostí o jednotlivce by mohl být svými občany vnímán jako jakási obrovská náhradní rodina.“ (Matoušek, 2003, str. 37)

Děti, které byly dříve základem tradiční rodiny, jsou dnes spíše její přítěží: „Dítě je pocíťováno jako element brzdící individualizaci. Rodičovský vztah je posledním vztahem, který nelze vzít zpět, jediným přetrvávajícím primárním vztahem, jenž je

fatálně nezrušitelný: z manželství se sice stala občanská smlouva, zrušitelná dohodou stran, rodičovství však je sociální a biologický fakt, který nezná instituci rozvodu.“ (Možný, 2006, str. 237).

Matoušek (2003) pozoruje změnu v postavení muže v rodině: „Role muže a ženy se ve veřejné sféře vyrovnávají, zato doma muž přestává být vidět. Stává se jedním ze dvou živitelů rodiny, který není příliš ochoten zastávat nutné práce kolem dětí a domácnosti... Úloha muže v západní rodině je čím dál nejasnější, mužovo postavení v rodině je čím dál nejistější.“ (Matoušek, 2003, str. 37).

Opačnou stranu téže mince, tedy postavení ženy v dnešním světě komentuje Mareš (Sirovátka et al., 2006): „Problémem je, že zatímco muži role živitele zůstal, ale vyšší podíl na rodinné solidaritě se od něj neočekává, ženě role živitelky přibyla, aniž byla zbavena očekávání, jež k ní byla vztažena co se týče managementu rodinného života a péče o členy (především nukleární, ale i širší) rodiny.“ (Sirovátka et al., 2006, str.32).

Budoucnost rodiny je podle některých ohrožena, podle jiných se v dnešní době o klasické formě rodiny dá hovořit už jen stěží: „Tradiční nukleární rodina založená na manželství ustupuje do pozadí. Některé autory to vede k tomu, že metaforicky hovoří o tom, že díky procesu individualizace života se rodina v současné průmyslové společnosti stala „zombie“ kategorií.“ (Sirovátka et al., 2006, str. 32). Jisté je pouze to, že za určitou formu rodiny bude považováno stále více forem lidského soužití.

1.4 Česká rodina dnes

Zlomový rok 1989 s sebou přinesl nejen proměnu politického uspořádání a otevření se světu, ale také významné změny na poli rodinného fungování. Zpoždění v ukazatelích typických pro západní společnost rychle doháníme. Matoušek (2003) toto dokladuje na srovnání demografických údajů, jež s rodinou souvisejí, když porovnává například počet sňatků, věk vstupu do prvního manželství nebo počet dětí živě narozených mimo manželství.

Možný (2002) dodává: „Nový režim přinesl s větší nabídkou šancí i vyšší míru rizika. Nestálost se stává z údělu programem: život jako by se měnil v kaleidoskop klipů. Nejmladší generace na to reaguje i ve svém reprodukčním chování. Počty rozvodů rostou, podíl dětí narozených mimo manželství se zvyšuje exponenciálně. Čtyřicet dva procent z nich tvoří děti druhého a vyššího pořadí! Ustavuje se subkultura,

ve které je normální nemít děti žádné, a jiná, která jich rodí víc, ale bez pevných svazků k jednomu určitému otci.“ (Možný, 2002, str. 24)

Změna režimu se odrazila také v mentalitě českých lidí. Najednou se otevírá prostor pro naplnění individuálních zájmů jednotlivců: „Po pádu komunistického režimu v roce 1989 zažívají rodiny těžkosti, na něž nebyl nikdo připraven. ... Většina těchto problémů souvisí s otevřením prostoru pro nové druhy společenského uplatnění dospělých mužů a žen.“ (Matoušek, 2003, str. 42) Tak například se objevuje možnost podnikání, což se může neblaze odrazit v rodinném životě absencí rodiče v domácnosti nebo mohou být plně zaměstnaní rodiče oba a pak se obtížně definují role v domácnosti nebo v péči o potomky.

Chceme – li si umět odpovědět na otázku, jaké je postavení české rodiny v současnosti, musíme se blíže seznámit s jejími hlavními charakteristikami. Podle Možného (2006) zůstává sice dominujícím typem rodinného uspořádání dvougenerační nelokální rodina, ale současně přibývá domácností s jedním dospělým a domácností jednotlivců: „Podíl domácností neúplných rodin (jeden rodič s alespoň jedním dítětem) se téměř zdvojnásobil, z osmi na 14 procent. Nejdynamičtěji však roste podíl domácností jednotlivců – ze šestnácti procent na třicet procent v tomtéž období.“ (Možný, 2006) Tyto domácnosti jsou složeny především z mladých lidí, nejčastěji žen.

Neúplná rodina je přesto stále vnímána jako nouzové řešení: „Tímto typem rodiny se zvyšuje různorodost českého rodinného života, ale pro většinovou populaci je okrajovým a často přechodným způsobem rodinného života.“ (Možný, 2006, str. 255)

Zhodnocení sňatečnosti provádí například Možný (2002): „Ke stavu, kdy se v Česku vdával a ženil prakticky každý, kdo byl schopen dojít na matriku, se už rozhodně nevrátíme. Snížení sňatečnosti nás přibližuje Evropě, kde podobný pokles proběhl v osmdesátých letech 20. století. Naše současná sňatečnost, která se nám jeví z dlouhodobého hlediska jako extrémně nízká ... ještě pořád mírně převyšuje evropský průměr... V České republice je ročně uzavřeno zhruba pět sňatků na tisíc obyvatel...“ (Možný, 2002, str. 42)

Politická změna v roce 1989 s sebou podle Možného (2006) přinesla změnu životních strategií a s nimi i změnu reprodukčního chování. Zejména ubývá rodin s více dětmi, což koreluje se zvyšující se vzdělaností českých žen: „...s tím, jak úroveň vzdělání žen celkově stoupá, negativní závislost mezi vzděláním a plodností nabývá na váze.“ (Možný, 2006, str. 262). Dochází také ke stárnutí prvorodiček: „Podíl třicetiletých žen, které dosud neměly dítě, stoupl mezi lety 1990 a 2000 z 6 procent na

18 procent; v jednom desetiletí vzrostl tedy na více než trojnásobek.“ (Možný, 2002, str. 27) Odložená početí s sebou přitom přinášejí mnohá rizika jako například neuskutečnění početí či narození dítěte s hendikepem.

Konečně poslední změnou je vzestup podílu dětí narozených mimo manželství: „Mateřství neprovdaných žen (neúplné rodiny žen s dětmi), které bylo kdysi charakteristické spíše pro nižší vrstvy se dnes stává obvyklým i ve středních a vyšších vrstvách. Tolerance k němu se také šíří z městského prostředí do prostředí venkovského. Růst podílu domácnosti jednoho rodiče s dítětem či dětmi je důsledek snižující se stability partnerských vztahů a s tím spojeným zvýšeným počtem rozvodů manželství či rozchodů párů žijících v nesezdaném soužití.“ (Sirovátka et al., 2006, str. 36)

Příčiny poklesu porodnosti můžeme dle Možného (2006) nacházet zejména ve změně hodnotových preferencí současné společnosti, které byly naznačeny v předchozích řádcích. Významným faktorem je zaměstnanost žen: „Ať je to dáno napětím mezi rolemi žen v zaměstnání a v rodině nebo mezi jejich mateřskou a profesní kariérou, či napětím, které plyne ze stále komplexnějších vztahů a změn dělby práce v rodině.“ (Sirovátka et al., 2006, str. 35). Ke snížené plodnosti samozřejmě přispívají mnohé další skutečnosti. Výběrem zmíníme posun plánovaného mateřství na vyšší věk matky, potíže s nacházením životního partnera nebo klesající zájem mužů o otcovství. Společnost je zkrátka nastavená jiným směrem, než na rodinný život: „Plození dětí ztratilo svůj spontánní charakter a stává se stále častěji věc rozumové úvahy a finanční i časové kalkulace, což podporují masové rozšíření kontracepce, sexuální výchova ve školách i nové reprodukční technologie. Partneri plánují své rodičovství s přihlédnutím k vlastním pracovním kariérám a rodičovství odkládají.“ (Sirovátka et al., 2006, str. 40)

Kapitolu o současném stavu české rodiny uzavřeme ne příliš optimisticky zmínkou o možném konci rodiny – tedy o rozvodech. Možný (2006) uvádí, že dnes uzavíraná manželství skončí s 50procentní pravděpodobností rozvodem, následně ale dodává: „Šance na stabilní rodinu však není tak malá, jak naznačuje ona padesátiprocentní pravděpodobnost rozpadu manželství, kterou vyčteme ze souhrnné míry rozvodovosti. Především ji zvyšují opakované rozvody...“ (Možný, 2006, str. 268) Vzhledem k tématu práce se k rozvodům či rozchodům partnerů vrátíme ještě později.

Česká rodina není v současnosti nijak ohroženější, než instituce rodiny jako takové v naší západoevropské kultuře. Nacházíme jistě alarmující fakta, která ovšem

musíme vnímat v celých svých souvislostech. Česká společnost se dlouhá léta potýkala s nejrůznějšími režimy, které však měly jedno společné, svoboda rozhodování o směřování konkrétních osudů a s nimi o osudu celých rodin byla omezená. S uvolněním těchto pout a demokratizací společnosti přichází také nebezpečí související právě s možností individuální volby a mírnění tlaků na zachování rodiny jako základní jednotky každé společnosti.

Jak však trefně shrnuje Matoušek (2003), jsou proměny rodiny přirozenou součástí vývoje: „Rodina je společenskou institucí; její podobu ovlivňují prominentní hodnoty dané společností. Neexistuje způsob, jak navrátit „staré zlaté časy“ soudržných rodin, které měly více dětí, nerozváděly se, staraly se o své staré a nemocné členy... Takový ideál je totiž zakotven v nevolnictví, v povinném katolictví, v podřízenosti svobodných dětí rodičům a v absenci sociálního státu. Takový ideál neleze vzkřísit ve společnosti, kde si partnera k soužití vybírá každý sám, a pokud se dostane do těžkostí, na něž křehké rodiny nestačí, obrací se na stát.“ (Matoušek a kol., 2003, str.183)

2. Systém sociálních služeb pro rodinu v ČR

Změny, které s sebou přináší přirozený časový vývoj, implikují stále menší samostatnost institutu rodiny a naopak intenzivnější zásahy ze strany státu a dalších sociálních subjektů. Rodina otevírá své vnější hranice, aby přijala pomoc podporující její zachování. Aktivity směřující k podpoře rodiny mohou mít různý obsah i formu – konkrétně se může jednat o pomoc finanční, věcnou nebo o pomoc formou služby.

2.1 Vymezení pojmu sociální služba

Pojem služba (konaná pro společenství či jednotlivce) představuje pro amerického sociologa G. Millera (In Matoušek, 2003, str. 202) v zásadě „veškeré profesionální aktivity zaměřené na uspokojování sociálních potřeb lidí“. Matoušek (2003) pak definuje sociální služby jako „všechny služby, krátkodobé i dlouhodobé, poskytované oprávněným uživatelům, jejichž cílem je zvýšení kvality klientova života, případně i ochrana zájmů společnosti.“ (Matoušek, 2003, str. 214)

Sociální služby tvoří široké spektrum aktivit konaných ve prospěch člověka pro uspokojení jeho oprávněných zájmů a potřeb. Do sociálních služeb v tomto pojetí mohou spadat také služby spojené s výplatou sociálních dávek: „V současnosti je v ČR aktuální rozlišování mezi službami poskytovanými klientům (klientskými službami) a službami administrativními. Tento protiklad je používán na podporu snah o změnu tradičního, administrativního pojetí sociální práce ... ve prospěch přímé práce s klienty, jejich skupinami s komunitami.“ (Matoušek, 2003, str. 214) My budeme dále pracovat zejména s pojetím sociálních služeb, které navazuje na naši legislativu: „V anglosaském pojetí se vše, co poskytuje výhody těm, kdo mají problém, označuje jako sociální služby. Naše právní předpisy takto označují jen služby, tj. činnosti, kdy někdo pro někoho něco činí, nikoli regulace a dávky.“ (Matoušek, 2001, str. 178)

Jak uvádí Tomeš (2002), je právě sociální služba historicky velmi starou formou solidarity, jako institucionalizovaná forma jsou však sociální služby jevem mladým. Matoušek (2007) dodává, že právo na ochranu jedince formou služby je podporováno uznáním základních lidských práv, která byla stvrzena mimo jiné Všeobecnou deklarací lidských práv z roku 1948 a dodává: „Sociální služby jsou poskytovány lidem společensky znevýhodněným, a to s cílem zlepšit kvalitu jejich života, případně je v maximální možné míře do společnosti začlenit, nebo společnost chránit před riziky, jejichž jsou tito lidé nositeli. Sociální služby proto zohledňují jak osobu uživatele, tak

jeho rodinu, skupiny, do nichž patří, případně zájmy širšího společenství.“ (Matoušek, 2007, str. 9)

Matoušek dále upozorňuje, že sociální služby lze vnímat ve dvou různých rovinách. Zatímco užší (tedy rezortní) pojetí definuje sociální služby spadající jediné do kompetence Ministerstva práce a sociálních věcí, nadrezortní pojetí nabízí širší optiku vnímání. V tomto případě řadíme do sociálních služeb také služby spadající pod další ministerstva (např. kojenecké ústavy).

V kontextu rezortního pojetí je pak vhodné připomenout, že sociální služby náleží do systému sociálního zabezpečení, konkrétně do oblasti sociální pomoci, kam jsou kromě zmíněných sociálních služeb řazeny navíc finanční a věcné dávky. Sociální služby upravuje zvláštní zákon (zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách).

Matoušek (2007) shrnuje: „Efektivní uplatňování sociální politiky státu by mělo spíše uvedené způsoby sociální ochrany v případě potřeby sladovat. Propojení různých služeb a dávek může být efektivnější pomocí než poskytnutí jedné služby či jedné dávky.“ (Matoušek, 2007, str. 11) Pro úplnost dodáme, že systém sociálního zabezpečení je doplněn státní sociální podporou a sociálním pojištěním.

2.2 Proměny legislativy v oblasti sociálních služeb

Do přijetí zákona o sociálních službách upravovala oblast sociální pomoci legislativa zastaralá, nekorespondující se změnami společnosti ani s vývojem myšlení v oblasti péče o člověka. Vývojem sociální péče a přelomy v jejím vnímání v čase se podrobněji zabýval například Matoušek (1995), když v souvislosti s předlistopadovým obdobím hovořil o „zpracování lidského materiálu“ a o idolech reálného socialismu - správné postupy v ústavní péči byly určovány shora, byly stanovovány závazné metodiky práce s klienty, v zařízeních s nedobrovolným pobytem jsme se setkávali s negativním značkováním, lidé byli označováni za devianty, rodina byla obviňována z nezvládnutí svých funkcí, nebyly hledány alternativní zdroje pomoci...

Rok 1989 je prvním ze zásadních přelomů mezi různými ideologiemi, kdy se postupně mění přístup k ústavní péči a sociálním službám celkově. V této době se také začíná uvažovat nad potřebou změny celého systému sociální péče a s ní i nad novou právní úpravou této oblasti.

Problém v oblasti sociálních služeb nastal v 90. letech, kdy začaly vznikat nestátní organizace poskytující alternativní sociální služby: „Protože nebyla k dispozici žádná zvláštní úprava, vznikaly tyto organizace nejdříve jako občanská sdružení ...,

později jako obecně prospěšné společnosti...K registraci kterékoliv z uvedených forem organizace poskytující sociální služby nebylo třeba splnit žádné zvláštní podmínky. Ze strany státu neexistoval žádný systém požadavků na vznikající organizaci, která se má stát poskytovatelem sociálních služeb, ani žádný dohled nad úrovní poskytování služby.“ (Matoušek, 2007, str. 38) . Aktuální stav volal po změně.

2.2.1 Zákon o sociálních službách

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, navázal na již platnou legislativu systému sociální péče¹ a nabyt účinnosti prvního ledna 2007. Zákon je založen na předpokladu, že poskytovateli sociálních služeb budou zejména nestátní subjekty, u nichž dosud nebyla stanovena pravidla pro poskytování těchto služeb: „Obce, obce s rozšířenou působností a kraje působí v oblasti sociálních služeb pouze podpůrně.“ (Matoušek, 2007, str. 46)

Sociální služba je v § 3 definována jako „činnost nebo soubor činností podle tohoto zákona zajišťujících pomoc a podporu osobám za účelem sociálního začlenění nebo prevence sociálního vyloučení.“ Vykonávání sociální služby přitom musí respektovat konkrétní zásady. Hlavním motivem je zachování lidské důstojnosti klienta, pomoc musí vycházet z individuality každého jedince a tedy i z individuality jeho potřeb, musí být aktivizační a motivující. Smyslem služeb je podpora samostatnosti klienta a cílem vyrovnání se s nepříznivou sociální situací, které může spočívat minimálně v neprohlubování aktuálních problémů.

Koldinská (in Matoušek, 2007) shrnuje nejpodstatnější změny, které s sebou zákon o sociálních službách přináší. Byl nově zaveden příspěvek na péči, jehož smyslem je přenechat klientově svobodné vůli, kterou (pokud vůbec některou) z nabízených sociálních služeb bude využívat. Využití konkrétní sociální služby je nově postaveno na smluvním principu, který zpřehledňuje a zrovnoprávňuje vztah mezi klientem a poskytovatelem. Sociální služby podléhají registraci vydávané krajským úřadem. Tento postup s sebou přináší dohled nad nestátními poskytovateli sociálních služeb. V neposlední řadě pak zákon definuje druhy sociálních služeb a formy jejich poskytování.

Sociální služby jsou v zákoně rozděleny do tří skupin. Jedná se o sociální poradenství, které musí být na základní úrovni poskytováno u všech sociálních služeb a

¹ zákon č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu a zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi

poradenství odborné, které zajišťují služby na poradenství specializované. Další skupinou jsou služby sociální péče, které mají napomáhat k soběstačnosti, zapojení klienta do běžného života nebo alespoň k zajištění důstojného prostředí a zacházení s klientem. A konečně služby sociální prevence, které se snaží předejít sociálnímu vyloučení klienta a napomáhají k překonání nepříznivých sociálních situací. Sociální služby mohou být poskytovány formou terénní, ambulantní nebo pobytové služby.

Úskalím zákona o sociálních službách byla věnována odborná konference Společnosti sociálních pracovníků České republiky konaná v září 2007. Z mnoha vystoupení vzešly kritické připomínky k realizaci zákona v současných podmínkách. Bylo mimo jiné zmíněno, že příspěvek na péči je často využíván pouze jako obohacení rodinného rozpočtu bez jeho využití k financování sociální služby, v mnoha případech je odůvodněná obava z nedobrovolnosti takového směřování zejména z řad seniorů. S jeho přiznáním a výplatou je spojen samostatný okruh problémů (např. akutní nepříznivý stav pacienta, který je však časově omezený, obtížnost provádět sociální šetření u lidí s duševními poruchami, vysoké náklady na správné řízení u těch žadatelů, kteří nezískali při šetření ani jeden bod apod.). Poskytovatelé přicházejí o dotace ze strany státu, které ovšem nejsou vyrovnávány platbami od klientů. Nepodařilo se zcela naplnit záměr posílit existenci terénních služeb oproti pobytovým v souladu s udržení klienta v jeho přirozeném prostředí, protože pobytová zařízení jsou v reálu ekonomicky stabilnější. V neposlední řadě stoupá cena kvalifikovaného personálu, na který zákon klade velký důraz a ztrácí se pozice dobrovolníků, kteří bez vzdělání, avšak s nadšením a zdarma, vykonávaly v sociálních službách mnohé. Taxativní výčet sociálních služeb neumožňuje registraci i služby jiné, ačkoliv by zde byla náležitě zdůvodněna potřebnost, rozsah a charakter činností.

Je jisté, že z každé regulace formou nového zákona plynou dopady pozitivní i negativní. Zákon o sociálních službách je tématem o to citlivějším, že se dotýká křehkého světa klientů sociální práce. Jeho vznik můžeme brát jako začátek cesty ke změnám a otevření nové diskuze nad problematikou sociální oblasti a sociálních služeb.

2.3 Rodinná politika s ohledem na služby pro rodiny v ČR

Rodinná politika je v České republice realizována prostřednictvím nejrůznějších opatření, která vycházejí z platné legislativy a oficiálních dokumentů. Je možné odkázat např. na Národní zprávu o rodině, Národní koncepci rodinné politiky, Akční plán na

podporu rodin s dětmi a zákon o sociálních službách (zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů), který byl představen výše.

Úvodem však zmíníme prarodinné aktivity tak, jak je deklaruje Ministerstvo práce a sociálních věcí (dále MPSV). MPSV poukazuje na tři hlavní oblasti aktivit, mezi nimiž nalezneme také diferenciaci služeb pro rodiny na sociální služby a služby pro podporu fungující rodiny. (<http://www.mpsv.cz/cs/4>) První oblastí je finanční podpora rodiny, která spadá do systému sociálního zabezpečení. Je sem zařazena oblast státní sociální podpory, pomoci v hmotné nouzi a dávek sociální péče pro osoby se zdravotním postižením. Systém sociálního zabezpečení tvoří jakousi pomyslnou záchranou síť, kterou stát rodině v našich podmínkách zaručuje.

Organizační uspořádání systému sociálního zabezpečení je u nás strukturováno mírně odlišně, optikou MPSV byla pouze rodina. Například Krebs (2005) shrnuje rozšířené pojetí sociálního zabezpečení takto: „... ve smyslu souhrnného označení pro všechny sociální instituce poskytující občanům (a za určitých podmínek i cizincům) radu (poradenství), ochranu (prevenci), materiální (věcná) a peněžní plnění (dávky), služby a azyl (ústavní péči) k uspokojení jejich sociálních (společností uznaných) potřeb.“ (Krebs, 2005, str. 159). Matoušek (2007) připomíná základní formy tohoto systému – sociální pojištění, státní sociální podpora a sociální pomoc, kam jsou řazeny finanční a věcné dávky a právě sociální služby.

Další oblastí definovanou ministerstvem jsou aktivity k podpoře rodiny, mezi něž jsou již řazeny sociální služby. Konkrétně jsou aktivity rozděleny do tří kategorií: sociální služby

služby na podporu fungující rodiny

činnosti poskytované v rámci sociálně právní ochrany dětí

O sociálních službách a činnostech poskytovaných v rámci sociálně právní ochrany dětí se podrobněji zmíníme dále. Služby na podporu fungující rodiny si kladou za cíl „usnadňovat a posilovat partnerské a manželské soužití a rodičovství, podporovat rodiny v péči o děti a při harmonizaci práce a rodiny.“ (<http://www.mpsv.cz/cs/4>) Tyto služby jsou dále děleny na komerčně poskytované (například volnočasové a vzdělávací aktivity pro děti nebo mateřské školy provozované soukromými subjekty) a nekomerčně poskytované služby (například mateřská centra nebo centra pro rodinu).

Konečně oblast slučitelnosti profesních a rodinných rolí v sobě zahrnuje široké spektrum opatření v oblasti pracovněprávních vztahů i služeb péče o děti, které podporují lepší slučitelnost profesních a rodinných rolí. Mezi taková opatření patří

existence mateřské nebo rodičovské dovolené, pružná pracovní doba, nebo zákazy některých prací ženám.

Národní zpráva o rodině

Vláda schválila v posledních letech tři zásadní dokumenty, které se týkají postavení rodiny v současné společnosti, forem rodinného života a opatření pro její podporu. Základním dokumentem, ze kterého vycházejí zbylé dva, je Národní zpráva o rodině z roku 2004 (dostupné na <http://www.mpsv.cz/cs/3592>), jejímž smyslem je zmapovat současnou situaci života rodin v České republice a podpořit tak rozvoj relevantních nástrojů pro podporu institutu rodiny: „Účelem Národní zprávy je nejen detailně popsat současnou situaci, ale také ji analyzovat z hlediska potřeb rodin a vystihnout deficity v jednotlivých oblastech politiky státu, popř. rovněž krajů a obcí, které způsobují nedostatečné zohlednění těchto potřeb a zájmů rodin“ (cit. dokument, str. 6)

K sociálním službám pro rodiny se zde konstatuje: „Současný stav zajištění fungování prarodinných sociálních služeb odráží deficity charakteristické pro celý systém sociálních služeb. Obecným problémem ve sféře prarodinných služeb je jejich nedostatečná legislativní opora, což se týká především nových typů služeb, které nejsou dosud legislativně upraveny. Dalším problémem je nedostatečně vytvořená a rozvíjená síť všech typů prarodinných sociálních služeb v jednotlivých regionech. Zajištění jejich dostupnosti a informovanosti klientů je základem celého systému sociálních služeb poskytovaných rodině.“ (Národní zpráva o rodině, str. 142 – 143).

Problematika nedostatečné legislativní opory je, zdá se, již v dnešní době vyřešena. Zákonem o sociálních službách naše vláda splnila dlouholetý deficit v této oblasti. Nedostatky, které jsou v zákoně obsaženy a se kterými se jednotliví poskytovatelé sociálních služeb potýkají, jsou sice v některých případech alarmující, obsahově však již přesahují téma této práce. Rozvoj sítě služeb a informovanosti veřejnosti o nich je úkolem, na kterém je třeba dále pracovat.

Národní koncepce rodinné politiky

V roce 2005 byla vládou přijata Národní koncepce rodinné politiky (dostupné na <http://www.mpsv.cz/cs/4>). Při její tvorbě vláda vycházela právě z Národní zprávy o rodině, která poukázala na některé změny spojené s vývojem české společnosti a s ní i české rodiny. Základním předpokladem je, že komplexní rodinná politika je významným prvkem úspěšného rozvoje společnosti. Koncepce staví na důvěře

v prolomení „strukturální lhostejnosti společnosti vůči rodině“, vytvoření příznivějších ekonomických podmínek a celkovou změnu atmosféry v naší společnosti.

Základním cílem je „vytvořit všestranně příznivější společenské klima a podmínky pro rodinu, umožňující lidem realizovat vlastní životní strategie v naplňování partnerských a rodičovských plánů. Respektovat přitom diferencované zájmy a potřeby různých rodinných typů a členů rodin.“ (cit. dokument, str. 9)

Koncepce rozlišuje dva typy služeb, které slouží k podpoře rodiny:

služby sociální povahy

služby na podporu fungující rodiny

Tyto typy v podstatě shrnují nabídku ministerstva práce a sociálních v oblasti aktivit k podpoře rodiny a zahrnují i služby z oblasti slučitelnosti profesních a rodinných rolí.

Jedním z mnoha dílčích cílů Koncepce je právě rozvíjení sítě služeb pro rodinu: „...zajištění nabídky účinné podpory a pomoci s řešením co nejširšího spektra problémů, které mohou rodinu zatěžovat a které mohou být tímto způsobem zmírněny. Existence kvalitních dostupných služeb pro rodinu hraje naprosto zásadní úlohu v souvislosti s posilováním ekonomické soběstačnosti rodin.“ (cit. dokument, str. 28).

Navrhovaným hlavním opatřením je rozvíjet síť služeb pro rodiny (iniciace vzniku nových a rozvoj stávajících služeb pro rodiny). Toho by se mělo docílit prostřednictvím naplnění několika dílčích opatření. Podstatný je rozvoj spolupráce státu a nestátních neziskových organizací, podpora poskytovatelů služeb pro rodiny v rámci dotačních řízení, zmapování existence, dostupnosti a kvality služeb pro rodiny v jednotlivých regionech a zpracování komplexní koncepce rozvoje služeb pro rodiny.

Akční plán na podporu rodin s dětmi

Z právě popsané koncepce vychází poslední zmiňovaný dokument vlády - Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006 – 2009 (<http://www.mpsv.cz/cs/3592>), který je zaměřen speciálně na podporu rodin s dětmi jako cílovou skupinu a to prostřednictvím čtyř oblastí:

- služby pro rodinu s dětmi
- slučitelnost profesních a rodinných rolí
- rodinná politika na úrovni krajů a obcí a
- komplexní finanční podpora rodin s dětmi

Akční plán poukazuje na potřebu zabývat se rodinou fungující. Je zde uplatněn současný trend problémům předcházet a zaměřovat se proto především na aktivity ve

smyslu prevence. Kladem jsou nejen nižší finanční nároky než při řešení již vzniklého problému, ale také větší efektivita práce. Rodina se dostává do středu zájmu, když by při jejím zdravém fungování měla existovat komplexní nabídka služeb reagujících na komplexní potřeby jakéhokoliv typu současné rodiny.

V rámci každé z oblastí podpory rodin je stanoven základní cíl, činnosti, kterými má být realizován, termíny i konkrétní výstupy. Realizace cílů spadá do působnosti MPSV, spolupracujícími resorty jsou pak Ministerstvo financí, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a Ministerstvo zdravotnictví. Z hlediska našeho tématu je nejdůležitější oblast služeb pro rodinu s dětmi, která obsahuje následující hlavní cíle: rozvoj sítě služeb na podporu fungující rodiny, komplexní koncepce rozvoje služeb na podporu rodiny, program podpory a posilování rodičovských kompetencí, rozvoj spolupráce státu a nestátních neziskových organizací v oblasti podpory rodiny.

Jednotlivé činnosti naplňující zmíněné cíle jsou teoretické i zcela praktické. Základem je samozřejmě zmapování současného stavu, tvorba jasné terminologie a typologie využitelných v této oblasti, rozvoj a iniciace vzniku nových služeb, zkvalitnění služeb stávajících, zefektivnění financování vytyčení dalších cílů.

Termíny jednotlivých výstupů se od sebe liší, ale výsledky, které by z hlediska již uskutečněnému datu měly být známy, nejsou na stránkách ministerstva zveřejněny. V tuto chvíli tedy nelze zhodnotit, nakolik je tento dokument opravdovým vodítkem pro zlepšování kvality a rozšiřování dostupnosti jednotlivých služeb a nakolik se jedná o pouhou deklaraci záměru.

2.4 Sociální služby pro rodinu s dětmi

Rodina je cílovou skupinou, která s sebou nese potřebu širokého spektra nabízených služeb. Specifičnost této skupiny spočívá také v tom, že relevantní služby spadají pod více ministerstev – pohybujeme se i mimo rezort Ministerstva MPSV. Zmapovat veškeré služby pro rodiny u nás není cílem práce a ani tato kapitola není pojata jako taxativní výčet nabízených možností. Zastavíme se u některých typů služeb a pokusíme se ukázat na některá slepá místa v tomto systému.

Prvotním záchranným lanem bývá pro rodinu možnost navštívit občanskou poradnu či poradnu pro rodinu, manželství a mezilidské vztahy, kde jsou služby poskytovány ze zákona bezplatně. V jejich kompetenci je především nabídnout rodině informace o jejich možnostech v nepříznivé sociální situaci, odkázat je na další

relevantní služby a poskytnout jim konkrétní doporučení dalších aktivit. Matoušek (2007) u poraden kritizuje nedostupnost práce s celými rodinami: „Práce s celými rodinami je v nich dostupná jen výjimečně. Totéž platí o rozvodové terapii využívající principů mediace. Rodinnou terapii poskytují některá psychiatrická zařízení a zařízení pro léčbu závislostí jako péči doplňující péči o primárního pacienta. ... Manželskou a rodinnou terapii poskytují v rámci soukromých praxí psychologové a psychiatři.“ (Matoušek, 2007, str. 85)

Z hlediska slučitelnosti profesních a rodinných rolí hrají v oblasti služeb čím dál větší roli nejrůznější organizace poskytující služby pro předškolní děti, které umožní rodičům (většinou matkám) zapojit se aktivně do profesní dráhy. Kromě státních jeslí a mateřských školek (s nedostatečnou kapacitou) jsou zřizována mateřská centra nebo soukromé jesle. V současné době přichází vláda s myšlenkou legislativního ukotvení tzv. vzájemné rodičovské výpomoci, jejíž inspirací byly zahraniční zkušenosti - rodičům bude umožněno hlídání maximálně 4 dalších dětí jiným rodičem, přičemž rodič bude moci současně pobírat rodičovský příspěvek. Ačkoliv se tento záměr jeví jako vstřícný krok, již nyní se ozývají hlasy, že se tato nabídka rodičům finančně nevyplatí, srovnají - li si přivýdělek za hlídání více dětí „na černo“.

V oblasti školství jsou k dispozici pedagogicko – psychologické poradny, speciálně – pedagogická centra a výchovní poradci fungující při každé základní škole. Tyto služby se zaměřují na děti s poruchami učení a chování a na děti s konkrétním typem postižení. Také zde platí, že jedním z nejcennějších nástrojů je znalost navazujících sociálních služeb, na které je možné rodiče odkázat.

Do oblasti programů sanace rodiny jsou řazeny „terénní a ambulantní služby poskytované rodinám s dítětem, u kterého je jeho vývoj ohrožen v důsledku dopadů nepříznivé sociální situace, kterou rodiče nedokáží sami bez pomoci překonat a u kterého existují další rizika ohrožení jeho vývoje“ (<http://www.mpsv.cz/cs/1778>) Sanací rozumíme „postupy podporující fungování rodiny, které jsou opakem postupů vyčleňujících některého člena rodiny kvůli tomu, že někoho ohrožuje, případně kvůli tomu, že je sám někým z rodiny ohrožen. ... sanace rodiny by měla být metodou první volby u většiny případů, kdy je sociální služba kontaktována kvůli ohrožení dítěte...“ (Matoušek, 2003, str. 196) U nás se těmito službami zabývá například České centrum pro sanaci rodiny Střep.

Právě existence služeb sanace rodiny pomáhá k předcházení narůstajícího počtu dětí svěřených do ústavní péče, která je v našich podmínkách realizovaná zejména

kojeneckými ústavami a dětskými domovy. Na tyto služby pak navazují tzv. domy na půli cesty pomáhající dětem přecházejícím z ústavní péče do běžného života.

Krizové situace, jakými jsou například úmrtí rodiče nebo vážné ohrožení dítěte v důsledku psychického či fyzického týrání řeší tzv. zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc: „Jde buď o malá kolektivní zařízení, nebo o byty, ve kterých péči zajišťuje jeden nebo dva zaškolení dospělí (program Klokánek Fondu ohrožených dětí). Činnost těchto zařízení je až dosud vymezena legislativou jen velmi obecně, standardy pro tato zařízení zatím nebyly vytvořeny.“ (Matoušek, 2007, str. 83)

Další službou, která napomáhá k řešení momentální krizové situace jakými jsou například momentální neschopnost obstarat si bydlení, finanční potíže nebo problémy v partnerských vztazích, jsou azylové domy pro matky s dětmi, kde se klientům dostává širokého spektra nabízených služeb. Už samotný název však odkazuje na podmínku, že služby tohoto typu jsou nabízeny ženám. Domy pro matky s dětmi nejsou prostorově zařízeny tak, aby zde mohl pobývat také muž.

Mezi služby, reagující na specifické problémy rodiny patří služby rané péče, které jsou poskytovány předškolním dětem se smyslovým, fyzickým nebo mentálním postižením. Taková péče je ideálně poskytována v přirozeném prostředí rodiny. Cílem je včasné zahájení péče, prevence negativních následků postižení a podpora rodičovských kompetencí. Dalším typem jsou odlehčovací služby, kdy se rodinám, pečujícím celoročně o dítě nebo jiného člena rodiny s postižením, pomáhá v zvládnání této zátěže. Služba může mít formu ambulantní nebo terénní a její nespornou výhodou je, že alternuje dlouhodobé pobyty v ústavu.

Na poli služeb pro rodiny s dětmi chybí například speciální programy mediace zaměřené na urovnání konfliktního stavu mezi rodiči během sporů při úpravě jejich rodičovské zodpovědnosti před soudem. Tuto funkci pak suplují orgány sociálně – právní ochrany dítěte, jejichž pracovníci k tomu nemají potřebnou kvalifikaci. Matoušek (2007) konkretizuje: „V ČR chybí specialisté na práci s rodinami v rozvodu zaměřené na prevenci vzniku zavrženého rodiče, resp. na práci se syndromem zavrženého rodiče... Tito specialisté by mohli pracovat v poradnách pro rodinu a manželství.“ (Matoušek, 2007, str. 85)

2.4.1 Oddělení sociálně – právní ochrany dětí

Nezletilé děti vyžadují pro svou duševní i tělesnou nezralost zvláštní ochranu a péči ze strany státu. Tato myšlenka je obsažena v mezinárodních úmlouvách, jakými jsou

Ženevská deklarace práv dítěte (1924), Deklarace práv dítěte (1959) a Úmluva o právech dítěte (1989). V posledním ze jmenovaných dokumentů se v článku 3 doslova uvádí: „Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, se zavazují zajistit dítěti takovou ochranu a péči, jaká je nezbytná pro jejich blaho, přičemž berou ohled na práva a povinnosti jeho rodičů, zákonných zástupců nebo jiných jednotlivců právně za něho odpovědných, a činí pro to všechna potřebná zákonodárná a správní opatření.“ Dítě má vyrůstat v rodinném prostředí a atmosféře lásky a porozumění, potřebuje přitom odpovídající právní ochranu před narozením i po něm. Povinnost státu k zajištění ochrany dětí vyplývá také z článku 32 Listiny základních práv a svobod.

Podle Tomeše (2001) začala na našem území sociálně právní ochrana dětí již v 19. století ochranou sirotků. Zprvu byla péče spravována spolky při okresních soudech, kdy byla zaměřena na osiřelé a chudé děti. Postupem času se jejich dozor rozšířil i na děti v cizí péči a na děti nemanželské. V polovině dvacátého století byly zřizovány odbory péče o mládež na okresních a zemských národních výborech.

Obsah takovéto ochrany a spektrum problémů s ní spojených se samozřejmě proměňuje s historickým vývojem. V dobách minulých byla pozornost zaměřena zejména na děti osiřelé, s příchodem moderní doby se rozsah požadované ochrany rozšiřuje. Příkladem může být dnes hojně zmiňovaná oblast školní šikany nebo střety rodičů při partnerských rozchodech.

Tomeš (2001) shrnuje: „Přijetím zákona o rodině (1963) se upravila i možnost zásahu státních orgánů do vztahů mezi rodiči a dětmi v zájmu ochrany dětí. Od roku 1969 tyto úkoly převzaly orgány sociální péče o mládež. Sociální událostí se stala potřeba ochrany a péče o děti opuštěné, osiřelé, v rodině týrané, zneužívané a zanedbávané.“ (Tomeš, 2001, str. 139) Proces legislativního ukotvení sociálně právní ochrany dětí byl završen přijetím zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně – právní ochraně dětí, kdy vznikla samostatná úprava této oblasti. Tyto dva zákony jsou stěžejními právními předpisy, které sociálně právní ochranu dětí upravují.

Účelem sociálně právní ochrany dětí je „... poskytnout zvýšenou ochranu státu nezletilým dětem, tedy těm občanům, kteří se nemohou sami bránit v případě působení negativních vlivů na jejich osobu a vývoj.“ (Tomeš, 2002, str. 152). Prvořadý je vždy zájem dítěte, cílem je přitom zabezpečit jeho zdravý a harmonický vývoj po stránce duševní i fyzické.

Sociální práci lze v tomto směru vymezit jako: „...souhrn činností a působení sociálního pracovníka vycházející v důsledku vyhodnocení aktuální tíživé situace

v rodině dítěte buď z jeho vlastní iniciativy, anebo z podnětu dítěte, rodičů či třetí osoby... je poskytována za účelem zamezení vlivu negativního působení na dítě, zejména pak k obnovení narušených funkcí rodiny.“ (Sborník stanovisek veřejného ochránce práv, 2007).

Podle § 1 zákona o sociálně – právní ochraně dětí se sociální ochranou rozumí:

- ochrana práva dítěte na příznivý vývoj a řádnou výchovu,
- ochrana oprávněných zájmů dítěte, včetně ochrany jeho jmění a
- působení směřující k obnovení narušených funkcí rodiny.

Okruh dětí, na které se ochrana vztahuje, je vymezen zákonem, ale je spíše demonstrativní. V současných podmínkách totiž existuje mnoho situací, do kterých se děti a rodiče dostávají a které nelze taxativním způsobem v zákoně vyjádřit. Jedná se o zejména o děti, jejichž rodiče nemohou či nechťejí plnit povinnosti plynoucí z rodičovské zodpovědnosti, děti svěřené do výchovy jiné osoby než rodiče, děti s poruchami chování a děti, na kterých byl spáchán trestný čin nebo je důvodné podezření ze spáchání takového činu. Zákon přitom předpokládá, že se nejedná pouze o krátkodobé působení zmíněných jevů, ale jde o události intenzivního charakteru či události opakované.

Subjekty oprávněné k výkonu sociálně právní ochrany jsou samosprávné orgány krajů a obcí, obce v přenesené i v samostatné působnosti, MPSV, Úřad pro mezinárodně právní ochranu dětí a další pověřené právnické a fyzické osoby (nestátní neziskové organizace). Vzhledem k faktickému výkonu je nejvýznamnějším působení obce s rozšířenou působností, respektive jejího obecního úřadu.

Sociálně právní ochrana dětí zahrnuje několik okruhů činností:

- preventivní a poradenskou činnost,
- činnosti směřující ochraně dětí bez přiměřené péče,
- činnosti při svěřením dítěte do výchovy jiných fyzických osob než rodičů,
- zprostředkování osvojení a pěstounské péče,
- činnosti spojené s ústavní a ochrannou výchovou,
- péče o děti vyžadující zvláštní pozornost a
- ochrana dětí ve vztahu k cizině.

Vzhledem k tématice této práce zmíníme podrobněji první dva okruhy činností. Právě preventivní a poradenská činnost naplňuje princip prevence a přecházení vzniku problémů, což je stěžejním pilířem stabilního systému ochrany dětí. Orgány sociálně právní ochrany jsou povinny vyhledávat rizikové rodiny a děti a případně s takovými

rodinami pracovat na odstranění všech nežádoucích jevů, které se v rodině vyskytují. Po navázání kontaktu jsou pak pracovníci povinni poskytnout rodině relevantní informace a pomoc, eventuelně ji zprostředkovat, pokud přesahuje rámec jejich působnosti.

Poradenská činnost je poskytována osobám odpovědným za výchovu dětí, tedy nejen biologickým rodičům. Jejím těžištěm je poradenství při výchově a péči o dítě, eventuelně zprostředkování jiné relevantní pomoci. Pracovníci těchto oddělení by měli mít přehled o všech zařízeních, která jsou v této oblasti kompetentní a orientovat se v jejich poslání a náplni činnosti.

Orgán sociálně právní ochrany dětí (dále OSPOD) nebo soud může v závislosti na stupni ohrožení dítěte učinit konkrétní opatření. Jedná se o možnost napomenout nezletilého, rodiče nebo osoby narušující řádnou výchovu, dále stanovit nad ním dohled a v neposlední řadě uložit mu taková omezení, která zabrání působení škodlivých vlivů na jeho výchovu. V praxi je využíváno spíše soudního nařízení zmíněných opatření, kdy takovéto opatření je vymahatelné a pro zainteresované osoby má většinou větší váhu než opatření uložená ve správním řízení. Vzhledem k výše uvedenému a v souvislosti s přetížeností sociálních pracovníků se tedy aplikování správního řízení jeví v tomto směru spíše jako kontraproduktivní, ačkoliv právě tento postup je veřejným ochráncem práv kritizován – prvotní odpovědnost za uložení konkrétních opatření by měla ležet na OSPOD.

Z vymezených činností je nutné zastavit se ještě u oblasti opatření na ochranu dětí. OSPOD podává soudu návrh na rozhodnutí o splnění podmínky osvojení, na omezení nebo zbavení rodičovské zodpovědnosti nebo pozastavení jejího výkonu, na nařízení ústavní výchovy a na prodloužení nebo zrušení ústavní výchovy. Tento orgán má dále možnost podat soudu návrh na vydání předběžného opatření podle § 76 občanského soudního řádu.

Podstatnou činností, kterou OSPOD vykonávají, je zastupování dítěte při právních úkonech, kdy není v zájmu dítěte (nebo je fakticky nemožné), aby tuto funkci plnili jako obvykle rodiče či jiné osoby odpovědné za jeho výchovu. V praxi se s tímto setkáváme nejčastěji při úpravě rodičovské zodpovědnosti vůči nezletilému dítěti před soudem. Soud vydá v takovém případě usnesení o ustanovení orgánu sociálně právní ochrany opatrovníkem nezletilého dítěte. Dítě je pak v řízení o úpravě výchovy a výživy zastoupeno nezávislým subjektem, který hájí jeho nejlepší zájem. Podrobněji se k tomuto vrátíme v dalších kapitolách.

Závěrem nastíníme některé z nedostatků v oblasti sociálně právní ochrany dětí. O přetížení sociálních pracovníků v této oblasti bylo již napsáno mnohé. V důsledku toho je obtížné vyčlenit specializované pracovníky pro jednotlivé oblasti sociálně právní ochrany. Výkon je navíc zatížen administrativní činností. Pracovníci samotní vnímají také problém nedostatku času na preventivní činnost, když většina aktivit je spíše důsledkem již konkrétního podnětu: „Obecně lze říci, že přes veškerou snahu pracovníků není za současné situace možné vykonávat sociálně – právní ochranu v dostatečné míře, zejména z hlediska prevence a terénní práce s rodinou.“ (Koncepte péče o ohrožené děti a děti žijící mimo vlastní rodinu, str. 10) Problémům se tak nepředchází, ale jsou řešeny až ve chvíli vzniku.

Pracovníkům je činnost ztěžována také různou mírou spolupráce a občas také nevyjasněnými kompetencemi různých spolupracujících orgánů (například policie, škola, soudy). Součinnost s těmito orgány může samotnou práci výrazně ulehčit nebo také ztížit. Příkladem může sloužit komunikace mezi policií a orgánem sociálně právní ochrany dětí, kdy policie neinformuje vždy o tom, že se zabývá případem, ve kterém figuruje nezletilé dítě. Sociální pracovníci se často až s velkým zpožděním dozvídají o problémech, které mohly být řešeny mnohem dříve. Není výjimkou, když pracovníci policie malých měst vůbec netuší, že OSPOD existuje, natož aby znali vymezení jeho kompetencí. Se zmíněným ještě úzce souvisí „přehazování“ zodpovědnosti za ohrožené dítě z orgánu orgán (například dětský lékař – OSPOD – soud).

Absence relevantních služeb pro rodinu s dětmi, speciálně těch bezplatných, je problémem konkrétních regionů. V menších obcích se potýkají s možnostmi odkázat rodinu se specifickým problémem na odborné pracoviště. Chybí odborníci na rodinnou terapii, mediátoři v oblasti rodinných sporů nebo zařízení včasné pomoci. Poslední jmenované pracoviště může být suplováno například nemocnicí, ale vždy záleží na ochotě personálu a konkrétní dohodě s OSPOD.

Důsledkem vysokého přetížení pracovníků i pocitu jistého nedocení této profese je zvýšené riziko syndromu vyhoření. To by mělo být ošetřeno pravidelnými supervizemi, které ovšem nejsou běžnou součástí OSPOD.

Podle stanoviska veřejného ochránce práv (Sborník stanovisek veřejného ochránce práv, 2007, str. 26 – 27) jsou největšími nedostatky v činnosti OSPOD tyto oblasti:

- nedostatečné působení na dítě a rodiče, včetně poradenské činnosti,

- nedůsledné vedení spisové dokumentace, které brání v možnosti přezkoumat jednotlivé případy,
- nevyužívání možnosti nařídít rodičům povinnost navštívit specializovanou rodinnou poradnu,
- nepodchycení situace v problematických rodinách v raném stadiu a absence včasné sociální práce,
- absence systému sociální práce, nejsou tvořeny individuální aktivizační programy pro rodinu za spolupráce jejích členů.

3. Rodina ve stadiu rozvodu či rozchodu rodičů

Rozchod dvou lidí je vždy záležitostí bolavou, tím spíše, pokud je do něj vtáhnuto i nezletilé dítě. Z pohledu dítěte je pak zcela nepodstatné, zda se jedná o rozchod manželů či pouhých partnerů. V prvním případě sice není třeba zahájit řízení o rozvod nebo vypořádávat společné jmění manželů, ale dítě prochází stejným emočním obdobím, důsledky rozpadu vztahu jsou pro něj stejně tíživé a také po právní stránce dítě prochází stejným procesem úpravy rodičovské zodpovědnosti před soudem. Dále tedy budeme vycházet z pouhého faktu rozchodu dvou dospělých jedinců, kteří jsou zároveň rodiči.

3.1 Rozchod rodičů

Rodina (ať již smluvní či rodina tvořená pouhým faktem přítomnosti společných dětí) by pro dítě měla být základním útočištěm a místem, kde se dítě cítí v bezpečí. Rodičům může být rodina zdrojem frustrací, neshod a nenaplnění nejrůznějších očekávání. Pokud ztráty v tomto směru převládnu nad „zisky“ plynoucími z partnerství, rodiče se obvykle rozhodnou takový svazek ukončit. Přichází fáze rozchodu rodičů a s ní také fáze rozličných reakcí rozchodem zasažených partnerů a možných dětských útrap.

3.1.1 Cesta k rozchodu rodičů

Při popisu jednotlivých fází rozluky rodičů hovoří většina autorů o stádiích rozvodu, eventuálně o typech rozvodu. Vzhledem k výše zmíněnému si dovolíme jejich kategorizaci využít souhrnně pro rozchod partnerů sezdaných i nesezdaných. Jak již bylo zmíněno, dopady bývají pro lidské jedince obdobné.

Novák (2005) hovoří o cestě k rozvodu přes několik fází, přičemž vychází ze svých zkušeností z manželského a rodinného poradenství. Hovoří tak o prvotní fázi jako o fázi ochladnutí vztahu, která je založena na střetu zamilovanosti partnerů s realitou. Pokud nedojde k přirozenému odpoutání ve smyslu adaptace na společné soužití (ústíčí k přátelské toleranci a respektu), setkáváme se u partnerů s negativními a ambivalentními pocity z aktuálního stavu jejich vztahu. Převáží – li tyto emoce, přechází krize do fáze předrozvodových fantazií, kdy partneři hledají viníka konfliktu a v myšlenkách si vykreslují lepší život bez jeho přítomnosti. Odloučení partnerů ve smyslu samostatného bydlení pak pro Nováka představuje období, kdy partneři zkoušejí

samostatnou existenci bez partnera, kdy jeden z nich odejde z původního bydliště rodiny. Poté může přijít fáze rádooby usmíření - partneři zkusí dát vztah opět do pořádku. Nedojde – li ovšem mezi nimi k podstatným a uvědomělým změnám, po čase se vše vrací do původního stavu a tím rychleji se nakonec partneři umí zmobilizovat k poslední fázi, která zahrnuje konečné rozhodnutí k rozvodu.

Matoušek (2005) hovoří o typech rozvodů, které v důsledku korelují s fázemi vývoje partnerů. Prvním typem je pro něj vyústění prvních krizí: „V těchto případech je dvojice zaskočena požadavky, které soužití obecně přináší každému. Patří k nim obstarávání instrumentálních záležitostí (peníze, vaření, úklid), výchova dětí spojená s ponorkovou nemocí toho rodiče, který o malé děti převážně pečuje, i adaptace na očekávání, jež si partneři přinášejí z původních rodin, případně z předchozích svazků.“ (Matoušek, 2005, str. 61). Obdobný je případ, kdy jeden z partnerů nenaplňuje více či méně důležitá očekávání partnera.

Vyčerpání vztahu je typem rozvodu spojeným s dlouhotrvající existencí jednoho svazku a také s odchodem dětí z domácnosti rodičů. Ti jsou nuceni předefinovat svůj dosavadní způsob života do nové podoby bez přítomnosti dětí jako jejich vzájemného pouta.

Období ambivalence je iniciováno pokusy partnerů vztah spravit či obnovit třeba společnou dovolenou nebo renovací bytu: „Intenzivnější kontakt a nové projekty náročné na spolupráci ve většině případů ukážou vztahové problémy ještě zřetelněji. Výsledkem bývá zvětšení distance obou partnerů nebo eskalace konfliktů.“ (Matoušek, 2005, str. 63).

Poslední fází je fáze vlastního rozvodu, eventuelně období po rozvodu. Toto období je charakterizována vysokými nároky na stabilitu psychiky partnerů i jejich emoční vyladění. Krize spojená s touto fází doznívá ještě několik let po samotném aktu rozvodu.

Pro úplnost uvedeme ještě stadia rozvodu dle Matějčka a Dytrycha (2002). Rodinný nesoulad je provázen sníženou schopností manželů nacházet vhodné kompromisy pro nejrůznější rozpory, což může vést v přechod k rodinnému rozvratu. Ten je charakterizován významnějším postižením některé z rodinných funkcí a je akutního či dlouhodobějšího rázu. Tehdy hrozí přechod do fáze poslední - k rozvodu.

3.1.2 Legislativa a sociálně – právní ochrana dětí při rozchodu rodičů

Novela zákona o rodině z roku 1998 přináší změnu v tom smyslu, že manželství je možno rozvést až ve chvíli, kdy nabude právní moci rozhodnutí o úpravě poměrů nezletilého dítěte pro dobu po rozvodu, což je významná změna posilující ochranu práv nezletilého dítěte. Rodičovská zodpovědnost je rovněž upravována, došlo – li k rozchodu rodičů, není to však podmínkou.

Rodičovská zodpovědnost je dle zákona o rodině (z. č. 94/1963, dále jen ZOR) pojmem vyjadřujícím souhrn práv a povinností rodičů při osobní a majetkové péči o nezletilé dítě. Úprava rodičovské zodpovědnosti (jinými slovy úprava poměrů k nezletilému dítěti nebo úprava výchovy a výživy k nezletilému dítěti) je ve zmiňovaném zákoně zakotvena dvěma základními paragrafy - § 26 a § 50.

Zatímco § 26 předpokládá manželský vztah mezi rodiči a upravuje tedy jejich práva a povinnosti k dítěti pro dobu po rozvodu, § 50 předpokládá pouze, že spolu rodiče dítěte nežijí. V praxi jsou tak řešeny nejčastěji situace, kdy rodiče dítěte spolu manželství neuzavřeli – rodičovská zodpovědnost se upravuje pro dobu „před rozvodem“. Na rozhodování o výchově a výživě tedy nemá uzavřené manželství žádný vliv.

V momentě, kdy je u soudu podán návrh na úpravu rodičovské zodpovědnosti, vstupuje do děje OSPOD. Rodiče dítěte se během řízení mohou dostávat do vzájemného střetu názorů i přání. Protože je tento stav předjímán, musí být dítěti ustanoven pro dané soudní jednání opatrovník. Právě pro předpoklad střetu zájmů rodičů (jinými slovy pro možnou kolizi v zájmech), je označován jako opatrovník kolizní. Kolizním opatrovníkem bývá v těchto případech ustanoven obecní úřad s rozšířenou působností příslušný dle místa trvalého bydliště dítěte.

Konkrétní sociální pracovník příslušného úřadu pak projednává celý případ nezletilého dítěte, provádí potřebná šetření a účastní se jako zástupce dítěte všech soudních jednání. Cílem je zajistit, aby bylo jednáno v nejlepším zájmu dítěte: „Přestože tento pracovník nemá ze zákona pravomoc vydávat závazná rozhodnutí, jeho činnost – v případě, že vykonává odpovědně svoji práci – může výrazně přispět nejen k urovnání případných konfliktů mezi rodiči, ale zejména přispět tomu, aby v rámci řízení před soudem bylo zohledněno vše, co je v zájmu nezletilého dítěte třeba zohlednit.“ (Novák, Průchová, 2005, str. 87) Sociální pracovník je pomyslným pojítkem mezi danými právními normami a jedinečností potřeb každé jednotlivé rodiny a každého jednotlivého dítěte.

Hlavní povinností sociálního pracovníka je podat soudu zprávu o skutečnostech potřebných k rozhodnutí o výchově a výživě dítěte. V praxi to znamená důkladné prošetření výchovného prostředí a také poměrů, které v dané rodině panují. Soudní vyžádání pak může konkretizovat případné otázky, které by měl pracovník blíže prozkoumat. Smyslem zprávy, která z šetření vyplyne, je přiblížit soudu co možná nejvíce prostředí, ve kterém je dítě vychováváno a dopomoci mu tak k rozhodnutí o jeho dalším osudu.

Při soudním jednání o úpravě rodičovské zodpovědnosti se rozhoduje o tom, v čí péči dítě nadále zůstane a jaké bude vyměřeno výživné. Podle statistiky Ministerstva spravedlnosti jsou děti nejčastěji svěřovány do péče matky, nepoměrně menší počet dětí pak do péče otce. Institut střídavé a společné výchovy je v našich poměrech stále využíván jen sporadicky.

Poté, co je upravena rodičovská zodpovědnost, mají rodiče možnost navrhnout změnu výchovy nebo úpravu styku s dítětem vůči tomu rodiči, který nemá dítě ve své péči. Nedílnou součástí dalších řízení bývají také návrhy ke zvýšení či snížení stanoveného výživného. Sociální pracovník rodiče seznamuje s jejich možnostmi a snaží se, aby rodiče byli schopni řešit problémy zejména mezi sebou a co nejméně při tom využívali soud. Sociální pracovník by měl i nadále zůstat jakýmsi neutrálním, ale aktivním článkem, jehož jediným zájmem je dobro dítěte.

3.2 Postavení dítěte při rozchodu rodičů

Při pomoci dítěti, které prochází právě popsáním procesem, se odborníci řídí platnou legislativou, relevantní odbornou literaturou či aktuálními výzkumy. Rodiče samotní pak dítěti svou pomoc v rámci střetů mezi sebou často ani nenabídnou. My se v následujících řádcích u dítěte, jeho potřeb a reakcí na rozchod rodičů zastavíme.

3.2.1 Dětské psychické potřeby

Potřeba je obecně definována jako motiv k jednání. Její existence je spojena s určitým cílem, kdy se stav člověka dostává do stavu rovnováhy. Strohou definicí hezky rozvíjí Matoušek (2003a), který potřebu chápe v širší souvislosti: „Potřebu ... nechápeme pouze jako nějaký deficit nebo přebytek energie na straně lidského organismu, který má být uveden do stavu žádoucí rovnováhy, ale především jako vztahový, intencionální fenomén... Chápeme je (potřeby) tedy jako určitý způsob začleňování do světa, jako určitá schémata a součást interakce člověka se světem.“

(Matoušek, 2003a, str. 205) Předpokládejme, že vzhledem k tématu jsou biologické potřeby dítěte uspokojovány dostatečně, při rozchodu rodičů může problém nastat právě u potřeb psychických.

Langmeier (in Matějček, 1994) s Kovaříkem (in Matoušek a kol., 2003a) řadí mezi základní dětské psychické potřeby následující.

1. Potřeba určitého množství, kvality a proměnlivosti vnějších podnětů – podstatou je naladění nervového systému dítěte na příjem podnětů, což následně ovlivňuje vnímavost a vzrušivost dítěte.
2. Potřeba určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech – aby dítě porozumělo světu, který jej obklopuje a umělo se v něm správně orientovat, musí být takové sociální prostředí stabilní a interakce smysluplná a pravidelná.
3. Potřeba prvotních citových a sociálních vztahů – jistota dítěte v této oblasti je podmínkou vnitřního uspořádání osobnosti dítěte. Trvalý vztah a bezpodmínečná láska (zpočátku zajišťována osobou „mateřskou“) iniciuje důvěru dítěte vůči světu i sama sobě a celkový pocit bezpečí.
4. Potřeba osobní identity – neboli – li potřeba společenského uplatnění a společenské hodnoty vyjadřuje učení se a přijímání různých rolí ve společenském prostředí prostřednictvím interakce a to opět zpočátku s mateřskou osobou, v pozdějším věku pak s vrstevníky: „Zralá identita předpokládá tvůrčí převzetí sociálních rolí, a znamená tedy také přijetí vlastních osobních daností – možností a omezení.“
(Matoušek, 2003a, str. 212)
5. Potřeba otevřené budoucnosti (životní perspektivy) – prožívání času se u dítěte rozšiřuje z vnímání okamžité přítomnosti pozvolna také k minulosti a budoucnosti. To, jak jsou nejbližší osoby dítěte schopny tuto jeho vlastnost vsadit do reálného a pro dítě bezpečného rámce, je podstatné pro jeho vnímání události jako smysluplného celku, kterého se dítě nemusí obávat. Dítě by mělo umět vnímat svou životní perspektivu optimisticky a otevřeně.

Všechny uvedené potřeby jsou důležitou součástí vývoje dítěte v zdravě sebevědomého dospělého jedince. Naopak, dochází –li k dlouhodobému zanedbávání některé z nich, dochází u dítěte k psychické deprivaci a jeho zdravý psychický vývoj je narušen.

Právě u dětí, jejichž rodiče mají příliš starostí s vlastním bojem mezi sebou, může docházet k opomíjení jejich psychických potřeb zřetelně často. Zejména potřeba stability sociálního prostředí a podnětů v něm se vyskytujících, jistoty v oblasti citových

a sociálních vztahů nebo potřeba otevřené budoucnosti se zdají být nejvíce ohroženou skupinou. Není pochyb o tom, že takové děti mívají ve svém vývoji podstatně více psychických potíží a že je jejich životní pozice bývá odlišná.

3.2.2 Reakce dítěte na rozchod rodičů a jeho důsledky

Teyber (2007) rozlišuje krátkodobé reakce dítěte na rozpad vztahu rodičů a jejich dlouhodobou adaptaci zahrnující období od dvou let po rozchodu a dále. Krátkodobé reakce (jako je vztek, podrážděnost či pocity viny) pak ještě vymezuje dle věku dítěte.

Předškolní věk je charakteristický vyžadováním pozornosti dětí, může se objevit regrese, ale i vztek nebo plačtivost. Dítě má strach z odloučení od rodiče. Má omezené vnímání budoucnosti a neuvědomuje si neměnnost a stálost vztahů. Právě jistota vztahového pouta k rodičům je základem pro jeho budoucí adaptaci a osamostatnění.

Mladší školní věk je mimořádně obtížným vývojovým obdobím. Rizikovým je toto období zejména z hlediska sebeúcty dítěte, které má sklon věřit, že je odcházející rodič odmítl. Projevy mohou být různorodé, děti bývají plačtivé a úzkostné, dochází ke zhoršení školní pozornosti a tím i prospěchu.

Primární reakcí dítěte staršího školního věku bývá hněv a obvyklý je také příklon k jednomu z rodičů. Dítě v tomto věku může díky nedostatečně rozvinutým kognitivním procesům cítit silnou odpovědnost za rozchod rodičů, což může být nevědomě podporováno i rodiči samotnými. Matějček (1994) uvádí, že právě tento věk je z hlediska reakcí dítěte nejrizikovější.

Naopak relativně nejméně bolestivé srovnání se s rozchodem můžeme pozorovat u dospívajících, kteří již nejsou na rodičích tolik závislí, mají vlastní cíle a plány a z těchto vztahů se pomalu vymaňují. Může se dokonce stát, že děti tohoto věku průběh rozchodu pozitivně ovlivní svou pomocí rodičům nebo sourozencům. I zde je ovšem nebezpečí překročení hranice mezi dětstvím a předčasnou dospělostí, k čemuž se vrátíme později.

Obecně lze konstatovat, že rozdíly v reakcích a adaptaci dětí na rozchod rodičů jsou dány věkem, ale i pohlavím a samozřejmě individualitou osobnosti každého dítěte.

Determinantami problémů dlouhodobé adaptace dítěte pak podle Teybera (2007) jsou:

- intenzita a přetrvávání nepřátelství mezi rodiči,
- neschopnost rodičů udržet kázeň,

- ztráta kontaktu s rodičem,
- pocit dítěte, že je nuceno postavit se na stranu jednoho z rodičů a
- postavení dítěte do role dospělého a očekávání, že bude naplňovat citové potřeby rodičů.

Zdrojem adaptačních potíží dítěte není tedy pouze rozchod sám, ale přetrvávající současná přítomnost dalších nepříznivých okolností - konflikty mezi rodiči, jejich míra schopnosti podpořit kontakty dítěte s oběma z nich, kooperace v řešení podstatných záležitostí týkajících se dítěte i po rozchodu, ekonomické podmínky i sociální prostředí.

Důsledky takového stavu v rodině jsou všeobecně známé a mnoha výzkumy potvrzené: „Pro děti obou pohlaví obecně platí, že ve srovnání s dětmi vyrůstajícími v rodinách s oběma rodiči mají v průměru více poruch chování, více příznaků psychického stresu, horší výsledky ve škole, nižší sebevědomí a víc obtíží ve společenském přizpůsobení.“ (Matoušek, 2005, str. 66) S nejhoršími následky se pak setkáváme u dětí, které byly jedním z rodičů štvány proti druhému a u dětí, které byly svědky agresivity jednoho z rodičů.

3.2.3 Možné role dítěte při rozchodu rodičů

Variantami postavení dítěte v průběhu rozvodu rodičů se zabývá Matoušek (2005). My jeho koncept zevšeobecníme na rozchod rodičů.

- Dítě při rozchodu rodičů bez negativních okolních tlaků. Ideálním případem je stav, kdy jsou rodiče schopni dítě do rozvodového traumatu vědomě nezatahovat. Dítě se tak může srovnat s rozchodem, aniž by byla situace zhoršována přístupem samotných rodičů. Rodiče s dítětem o rozchodu hovoří, jednájí s ním stále z pozice rodičů, nikoliv soupeřů, při řešení problémů spolu kooperují a dítě má jasně vytyčené hranice mezi vztahem rodičů a vztahem rodičů k dítěti.
- Dítě jako prostředek pomsty. V případě, že je vztah mezi rodiči poznamenán konflikty, může se to odrazit na využívání dítěte jako nástroje, kterým je ubližováno. Typickým případem je bránění kontaktům dítěte s druhým rodičem, kdy je dítě proti němu štváno.
- Dítě jako stéblo poslední naděje. Rodiče, kteří nejsou ztotožnění s rozchodem a do budoucna hledí v naději, že se partnerský poměr obnoví, využívají jakékoliv problémy dítěte k dalším kontaktům s odcházejícím rodičem.

- Dítě v roli prostředníka. Rodiče dítěte spolu nevycházejí a jejich komunikace problémy spíše vyhrocuje. Využití k předávání nejrůznějších informací dítě se zdá být nejsnazší cestou. Úskalím bývá eskalace problémů stávajících a vznik problémů nových. Důvodem může být špatná interpretace instrukce a nemožnost druhého rodiče ji upřesnit, eventuálně na ni hned adekvátně zareagovat. Vzniklé „šумы“ se odráží zpět ve vztahu rodičů. Dítě může navíc trpět pocitem viny, přílišné odpovědnosti a později může začít tento systém využívat ve svůj prospěch.
- Dítě jako náhradní partner. Dítě supluje partnera, který se z rodiny rozchodem rodičů vytratil: „Někteří rodiče s výhradní péčí, zejména když se cítí osamoceni, citově deprivováni či stresováni, se orientují na své děti a vyžadují jejich společenství, radu a útěchu. V důsledku toho se od dětí očekává, že budou jednat jako skuteční partneři.“ (Warshak, 1996, str. 131) Zpočátku se dítěti může takový přístup líbit, cítí se dospělejší a může být hrdé na to, že je pro rodiče tak důležitým pomocníkem a důvěrníkem. Negativním efektem ovšem bývá navázání nezdravě úzkého vztahu mezi dítětem a rodičem, který se projevuje na obou stranách. Dítě předčasně dospívá a rodič si ve vztahu k němu kompenzuje regulérní partnerský vztah, což může být překážkou navázání nového partnerství.
- Zanedbávané dítě. Rodiče jsou zabráněni do vlastních potřeb a přehlížejí tak potřeby dítěte. Děti mohou reagovat různými způsoby, často se dostávají do problémů, které pak musí řešit státní orgány.

3.3 Hra o dítě

Partneři, kteří se rozhodli k rozchodu, k sobě mohou pociťovat různé ambivalentní emoce, od lásky až k nenávisti. V partnerství je někdy nemožné pokračovat, rodičovství je však závazek celoživotní. Konflikt z tohoto rozporu je nasnadě: „Jak to udělat, aby si dva dospělí partneři mohli dopřát distanci a svobodu ve vybydleném vztahu, jenž byl před početím dítěte vztahem získaným, a tedy ukončitelným, když se přes dítě stal i vztahem vrozeným, tedy nezrušitelným.“ (MF Dnes, 26. 4. 2008) Dítě se snaží v tomto procesu nějak zorientovat, uspořádat si nové vztahy a vymezit si své místo v životě rodičů. Protože bylo doposud zvyklé mít u sebe oba rodiče, může se v při rozhodování o tom, v čí péči nadále zůstane, ztrácet. Konflikt loajality u dítěte je jedním z nejhorších pocitů, které na něj můžeme naložit. Pomyslně

si jednoho z nich vybrat a smířit se s odchodem druhého rodiče pro dítě není snadné a rodiče mu obvykle v tomto směru moc neuleví.

3.3.1 Styk s rodičem, jemuž nebylo dítě svěřeno do výchovy

V předchozí části jsme popsali proces, kterým rodiče a děti procházejí při rozpadu rodiny a nutnost tento nový stav právně legalizovat. Nová a ještě nebezpečnější úskalí s sebou pro dítě přináší i období po úpravě rodičovské zodpovědnosti, pokud je dítě oficiálně svěřeno jednomu z rodičů.

Pocit „vítězství“ jednoho z rodičů může zapříčinit také jeho pocit moci nad rozhodováním o styku dítěte s druhým rodičem. Dítě je proti tomuto rodiči vědomě či podvědomě naváděno a dochází tak k postupnému omezování kontaktů, nejhůře k přímému bránění ve styku. Motivy rodičů k takovému jednání bývají různé – pomsta, domněnka schopnosti objektivního posouzení nevhodného charakteru druhého rodiče, snaha omezit informace plynoucí k druhému rodiči od dítěte, nebo - jak trefně vystihl Bakalář (2006) - zajištění „vlastního životního pokračování, neředitelné vlivy druhého rodiče“ (osolení jedinečného práva na dětskou duši).

Reakce dítěte mohou být v tomto směru různorodé, obvykle ale převládne pocit souznění s myšlenkami pečujícího rodiče: „Popouzející rodič zde manipuluje se sebevědomím dítěte, hraje na strunu jeho údajné dospělosti, zralosti – „rozhodni se sám“. Možnosti obrany proti takovému působení jsou minimální. Dítě je totiž přesvědčeno, že není ovlivňováno, ale pouze informováno.“ (Novák, Průchová, 2005, str. 71)

Absenci styku dítěte s druhým rodičem a rizikům z tohoto plynoucím se věnuje Bakalář (2006), který charakterizuje čtyři základní problémy.

- Riziko dramatického vývoje pro domácnost matky. Může nastat jeden nebo více z popsaných scénářů – ztráta finanční jistoty ztrátou zaměstnání nebo sníženého pracovního postu matky, některá z forem závislosti matky (alkohol, drogy), nemoc, úraz nebo dokonce smrt matky.
- Riziko vzniku syndromu zavrženého rodiče - Syndrom zavrženého rodiče (Parental Alienation Syndrome) byl podle Warshaka (1996) poprvé definován jako diagnostikovatelná dětská porucha v roce 1985 americkým profesorem dětské psychiatrie R. A. Gardnerem. Ten také zavedl pojmy zavrhuující (programující) rodič (alienating parent), zavrhovaný rodič (alienated parent) a odcizené dítě (alienated child). Bakalář shrnuje: „Konflikt mezi bývalými

manžely přináší boj o ovlivňování psychiky dítěte skrytým i otevřeným programováním dítěte proti druhému rodiči, omezením přístupu druhého rodiče k dítěti a vyšachováním druhého rodiče ze scény... programující rodič opakuje nepravdivé myšlenky tak dlouho, dokud si je dítě nevštlípí do paměti.“ (Bakalář, 2006, str. 42).

- Riziko nepříznivého vývoje dítěte (s konkrétními, ověřitelnými ukazateli). Děti žijící bez vlivu svého biologického otce mají prokazatelně horší výsledky ve škole, mívají zdravotní potíže, hůře navazují vztahy s blízkým okolím, jsou u nich zaznamenány poruchy chování, mají potíže s adaptací obecně.
- Další rizika. Nenaplnění triangulace (blíže Matějček, 1994) – proces triangulace v rodině, kdy mezi dyádu matka – dítě vhodně vstoupí další činitel (otec) je absencí takového činitele poznamenán a narušen. Existuje zde riziko, že se dítě ze symbiózy s matkou nevymaní a zůstane na ní závislé. Riziko manipulace – dítě si po čase uvědomí, že je středem rodičovského boje a začne toho využívat ve svůj prospěch.

V případě, kdy se odmítaný rodič neumí domoci svého práva a má dost sil na další vyjednávání a peripetie spojené se soudním procesem, může k soudu podat návrh na úpravu styku. Soud si vyžádá stanovisko kolizního opatrovníka dítěte obdobně jako u úpravy rodičovské zodpovědnosti a rozhodne. Dle konkrétních okolností nemusí být návrhu vyhověno v plném rozsahu, ovšem pro rodiče je podstatné, že získá právní vymahatelnost kontaktů s dítětem (realita vymáhání tohoto nároku je ovšem trochu odlišná).

Pro úplnost dodejme, že rodiče mají možnost vyhnout se soudnímu jednání tím, že se pokusí prostřednictvím OSPOD sepsat dohodu o styku. Ta sice není právně vymahatelná, ale rodiče, kteří jsou alespoň elementárně schopni spolu komunikovat, se tak vyhnou nepříjemnostem soudního jednání a formálně sepsanou dohodu mnohdy dodržují a berou ji jako závazek.

V tomto případě platí, že čím více zasahuje do života rodiny instituce soudu, tím hůře se všem jejím členům funguje. Styk je totiž upraven dle přesně vymezených časových úseků. Jsou stanoveny konkrétní dny, hodiny a způsob předávání si dětí, jsou také upraveny veškeré svátky a prázdniny. Oba rodiče, ale i děti, jsou tak ve svých aktivitách omezováni rozsudkem, který styk upravuje.

3.3.2 Profesionální pomoc

Nejčastěji se nutnost profesionální pomoci projevuje při sporech rodičů o dítě. Bojištěm rodičů jsou různá odborná pracoviště, která by jim měla nabízet různé formy pomoci. Podmiňovací způsob byl v předchozí větě použit schválně, protože odborná pracoviště na tomto poli spíše absentují. Je zřejmé, že možnosti jsou v tomto směru omezené zejména v menších městech, kde sociální služby nejsou dostatečně rozvíjeny.

Pracovníci OSPOD, kteří obvykle s rodiči přicházejí do kontaktu jako první, často práci specializovaných pracovišť suplují. Taková spolupráce bývá obvykle více ke škodě než k užitku, zaměstnanci OSPOD jsou totiž limitováni nejen odborností, ale také množstvím případů a tedy času, který mohou jednotlivým rodinám věnovat. Chybí – li jim možnost odkázat rodiče na některé z nezávislých terapeutických pracovišť nebo k rodinnému mediátorovi, snižuje se vyhlídka úspěšného vyřešení sporu na minimum.

Mediace je služba, která představuje pro práci s rodinou velký potenciál a která v našich podmínkách zatím není příliš dostupná. Je službou, která může napomoci předejít trvalým následkům na duších rodičů i dětí a která je mnoha pracovníky OSPOD bolestně postrádána: „Základním principem rodinné – rozvodové mediace je spolupráce rodičů s mediátorem ve snaze nalézt optimální rozvodové uspořádání, tedy např. úpravu výchovy výživy nezletilých dětí včetně styku dětí s rodičem...“ (Bakalář, 2006, str. 100). Mediátor je neutrální osoba, která rodině napomáhá řešit konkrétní spor na bázi nehodnotícího a nekonfliktního přístupu všech stran. Proces sám by měl přispívat k usnadnění komunikace mezi rodiči a vyjádření možných konstruktivních řešení. Mediace není o vítězství a porážce, jejím obsahem by neměly být stížnosti na dobu minulou, nýbrž výhled do budoucna.

Bakalář (2006) hovoří o možnostech využití mediace v praxi, kdy klíčovou úlohu hrají sociální pracovníci OSPOD. Ti se účastní všech soudních řízení týkajících se nezletilých dětí a navíc bývají často první instancí, kam se rodiče obrátí o pomoc. Využití mediace by podle Bakaláře mělo být podporováno právě pracovníky OSPOD, kteří budou rodiče kvalifikovaně informovat o možnosti řešení sporu mediací, případně jim podají informace v písemné podobě. Zde opět narážíme na problém nedostatečné sítě služeb pro rodiny. V mnoha městech není rodinná mediace vůbec nabízena, chybí odborníci v této oblasti a možná i vůle takový typ služby rozvíjet.

Jiným způsobem pomoci rodině může být absolvování rodinné terapie. Pomoc jednomu členu (i když dítěti), nemůže mít za výsledek ozdravení celého rodinného systému. Rodinná terapie je psychoterapeutický směr, který svým způsobem

představuje způsob myšlení o rodině. Sleduje rodinu jako systém, tedy ve vzájemné interakci jejích členů. Zatímco ostatní služby (poradenství, mediace) se zaměřují na dítě, pár rodič - rodič nebo pár dítě - rodič, rodinná terapie využívá potenciálu celé rodiny. Je tak snazší objevit ohnisko problému a pracovat na jeho odstranění. Problematické je, že v našich podmínkách je málo vyškolených odborníků a organizací poskytujících terapeutické služby pro celou rodinu: „Chybí nám instituce, v nichž by se týmy odborníků nevěnovaly pouze takzvaně označovanému členu rodiny, který je považován za oběť, ale kde by se věnovaly organismu celé rodiny zasažené krizí.“ (Trapková, Chvála, MF Dnes, 26.4. 2008). Nezbyvá než doufat, že se dostupnost těchto služeb bude zvyšovat.

Rodinné či manželské poradenství je službou rozšířenější. Stejně jako v mediaci, i zde mají rodiče možnost projevit svá přání a potřeby, aniž by měli dojem kontroly od (spolu)rozhodujícího orgánu (např. soud, OSPOD). Takové zařízení má lepší předpoklady zachovat si roli nezávislého a nestranného zprostředkovatele. Je možné spolupracovat pouze s jedním z rodičů, nemá – li o to ten druhý zájem. Otázkou ovšem zůstává, nakolik může být taková pomoc efektivní ve smyslu následné kooperace mezi rodinnými členy a při řešení sporu.

Profesionální práce s rodinou procházejí rozchodem jejích dospělých členů předpokládá kromě existence relevantních odborných pracovišť také určité osobní dovednosti pracovníků. Jedná se zejména o zvládnutí navození spolupráce se stranou, která je rozchodem více zasažena. Různé formy pomoci pak vyžadují různý přístup odborníků. Spolupráce se členy rodiny je někdy obtížná vzhledem k jejich jednostrannému vidění situace a potřebě získat v konkrétním pracovníkovi svého spojence: „Pomáhající pracovník je často viděn jako spojenec nadějný, protože disponuje určitou profesionální zkušeností. Zásadní je, aby pracovník uměl svou roli vůči oběma rozvádějícím se partnerům definovat jako neutrální.“ (Matoušek, 2005, str. 68) Pomoc by měla být nabízena na základě vyjasněné působnosti a kompetencí jednotlivého pracoviště.

4. Teorie a jejich využití při práci s rodinou

Teoretické zázemí práce s rodinou bývá mnohými profesionály neprávem podceňováno nebo zcela opomíjeno. Teorie zabývající se rodinou mohou poskytnout nejen různé úhly pohledu na rodinu a její (dys)funkčnost, ale nabízejí také různé přístupy k samotné práci s tímto systémem. V neposlední řadě jsou mocnou inspirací pro individuální uchopení konkrétní rodinné problematiky. Teorie by nás neměly při práci s rodinou svazovat, ale naopak nám prostor možností rozšiřovat.

Srovnáme – li například přístup sociální práce a psychoterapie či psychologické pomoci jako takové, musíme konstatovat, že prvně jmenovaná disciplína většinou sází na praktický přístup k zvládnutí konkrétních potíží rodiny, častěji dokonce pouze potíží jednoho člena, u kterého je daný problém nejlépe rozpoznatelný. Sociální pracovníci, kteří pomáhají rodině procházející rozchodem jejích dospělých členů, se teorií rodiny jako celku zabývají o to méně, když většinou sledují jediný cíl a tím je „rozsouzení“ pravdy při neshodách rodičů a „vyřešení“ problému, co dál s dítětem.

Základní přehled teorií rodiny a jejich vývoje byl nabídnut v první kapitole práce. Dále se již budeme zabývat systémovou teorií (obecněji systémovým přístupem) rodiny, jejíž aplikace na práci s rodinou přináší jednu z perspektiv pro sociální pracovníky zabývající se rodinami v rozchodu.

4.1 Systémová teorie

Výběr systémové teorie jako rámce pro poznání a pomoc rodině není náhodný. Tento koncept představuje nejen možný způsob nazírání na rodinu jako systém, ale inspiruje také ke konkrétním způsobům práce s ní. V oblasti práce OSPOD na úrovni zajišťování funkčnosti rodiny, může tato teorie rozšířit perspektivu vnímání problematiky na rodinu jako celek a dopomoci tak k lepšímu pochopení souvislostí.

Systémovou teorií, která byla zasazena do vývojového rámce v první kapitole této práce, se zabývají mnozí autoři, poměrně přehledně ji shrnuje Sobotková (2007). Do 20. století převládá ve vědeckém myšlení redukcionisticko - mechanistický přístup ke kauzalitě, což znamená, že problém je vnímán ve vztahu příčina - následek bez uvažování nejrůznějších souvislostí. Rodina bývá považována za příčinu vzniku individuálních obtíží jejího konkrétního člena. Průlomem v tomto smýšlení je vznik klasické systémové teorie v roce 1945 spojené se jménem biologa Ludwiga von

Bertalanffyho („general systems theory“), kdy byly popsány pochody udržující systém v rovnováze, dále teorie komunikace a nové objevy v kybernetice.

O propojení těchto spíše přírodních věd a následnou aplikaci na vědy o člověku se postaral antropolog Gregory Bateson v 50. letech 20. století při výzkumu schizofrenie a jejích možných příčin. Bateson se snaží chápat a pojímat nejrůznější vztahy v určité systémové podobě. V centru dění již není jedinec, ale rodina jako celek – systém: „Pro sociologii rodiny a zejména pro rodinnou terapii však metafora rodiny jako systému a pozornost k důsledkům povahy vnitřní komunikace znamenala silný a dosud platně působící podnět.“ (Možný, 2006, str. 74)

Významnou představitelkou systémového myšlení v oblasti práce s rodinou byla terapeutka Virginie Satirová, která si k sezení začala zvat celou rodinu, ne pouze její „problematické“ členy: „Výraz conjoint family therapy, kterým se dnes někdy označuje přístup V. Satirové, původně vyjadřoval prostě to, že členové rodiny chodí k terapeutovi současně, nikoliv každý zvlášť. Tento dnes samozřejmý postup byl kdysi něčím naprosto překvapivým.“ (Gjuričová, Kubička, 2003, str. 16) Základem této myšlenky bylo zjištění, že individuálnímu chování snáze porozumíme právě v kontextu celé rodiny.

Satirová (1994) pojmenovala čtyři základní prvky rodinného života, které ovlivňují stabilitu rodinného systému: sebehodnocení členů rodiny, komunikaci mezi nimi, ustanovená pravidla vytvářející rodinný systém a společenskou vazbu, tedy širší kontext rodinného života. Zmiňované považuje za klíčové faktory pro ovlivnění rodinných potíží, se kterými je možné soustavně pracovat a modifikovat je dle potřeb rodinného systému.

Koncept systémového myšlení v rodinné terapii rozšiřuje dle Možného (2006) Carlfred Broderick, který byl spoluautorem práce Systémový přístup k rodině (1979) a autorem teoretické monografie Chápání rodinných procesů (1993): „Přínos Carlfreda Brodericka spočívá zejména v tom, že identifikuje nejenom vnitřní, ale i vnější vztahy členů rodinného systému, který nemůže přežít bez transakcí se svým prostředím, musí však zároveň neustále udržovat jasné hranice mezi ním a rodinou...“ (Možný, 2006, str. 74 – 75)

Lze konstatovat, že další vývoj práce s rodinou na poli systémového myšlení má v tuto chvíli utvořen pevný základ, na kterém mohou pomáhající profese svou práci stavět a dále rozvíjet.

4.1.1 Vymezení základních pojmů

Systemové myšlení obecně staví na cirkulární kauzalitě, zdůrazňuje interakci systémů mezi sebou a s prostředím a komunikaci jako jednu z nejdůležitějších forem interakce. Můžeme jej chápat také jako určitý nástroj k uchopení reality, podstatné jsou na něm právě konkrétní myšlenkové principy. Do humanitních oborů přináší také novou terminologii.

System (soustavu) chápeme jako vůči okolnímu prostředí ohraničený celek skládající se z různých prvků, které jsou ve vzájemných vztazích a vzájemně na sebe působí: „System má svůj řád a sled, určovaný akcemi, reakcemi a interakcemi mezi účastníky. Konstantní souhrn určuje kvalitu jeho funkce. System je schopen fungovat pouze za přítomnosti všech složek.“ (Satirová, 1994, str. 122 – 123) Vztahy přítom nalézáme nejen mezi prvky vzájemně, ale také mezi prvky a okolím. Uvnitř i mimo rámec systému tedy dochází k nejrůznějším interakcím (k opakujícím se komunikačním výměnám), které mohou a nemusí být funkční, což ovlivňuje jeho stabilitu a rovnováhu.

Systemy se vyvíjejí a mají různou míru schopnosti zůstat stabilní. K popisu tohoto jevu můžeme použít termín morfogeneze, který vyjadřuje určitou schopnost měnit se a vyvíjet, tedy adaptovat se na probíhající změny. Termín morfostáze potom aplikujeme na vlastnost systému zůstat v kontextu změn nadále stabilní a beze změny. Zásadní pro funkčnost systému je určitá rovnováha mezi totální rezistencí vůči změnám a naopak jeho přílišnou labilitou. Matoušek (1997) namítá, že systemová teorie dobře popisuje homeostatické pochody, zachycení vývoje živých systémů – jakým je právě rodina - je ovšem problematické.

Vůči okolí se system vymezuje pomocí zpětné vazby, která může být negativní (pokusy dosáhnout návratu k původnímu stavu, ve kterém se system nalézal) nebo pozitivní (dochází ke zvětšování původní odchylky, může dojít k eskalaci problému).

Rodinný system můžeme vnímat v kontextu předcházejících termínů. Rodině a problémům v ní se vyskytujících neporozumíme pouhým diagnostikováním jednoho ze členů, nejčastěji toho, kdo daný problém nejviditelněji deklaruje. Je třeba jednotlivé členy integrovat do rodinného systému se všemi jeho souvislostmi. Přitom je důležité vnímat jak kontext prostorový (otázka systému, subsystému, hranic mezi systémy) tak časový (rodina v životním cyklu). Syntézou se dle Sobotkové (2006) zdá být rodinný proces, kterým rozumí „akce a interakce různých skladebných složek uvnitř i mimo rámec systému rodiny“.

V rodinném systému můžeme rozlišovat jednotlivé subsystemy – partnerský, sourozenecký, subsystem rodič a dítě. Pomyslné hranice mezi nimi jsou ideálně pevné a zároveň flexibilní, tedy v případě potřeby obměnitelné. Minuchin (in Sobotková, 2007), který se těmito hranicemi podrobněji zabýval, stanovuje kontinuum hranic rigidních – jasných – slabých, kdy optimem jsou hranice jasné. V souvislosti s podsystémy je možno uvést ještě pojem koalice, který vyjadřuje určité spojení mezi některými členy rodiny. Koalice mohou být jak funkční (např. mezi sourozenci), tak dysfunkční (např. generační, asymetrická).

Rodinné systémy se mohou vyznačovat uzavřeností, která omezuje počet kontaktů, zeslabuje podpůrnou sociální síť a komplikuje adaptaci na změny a otevřeností, jež napomáhá systému se na případné změny adaptovat. Ideálním stavem je opět určitá střední míra, kdy se rodina neuzavírá zcela před vnějším světem, ale na druhou stranu má stanovy jasné hranice, které brání v „rozmělnění“ rodiny v prostředí.

Stejně jako u systému obecného zaznamenáváme v rodinném systému nejrůznější interakce, tedy: „...systémově založené, dynamické způsoby komunikace členů rodiny a to, jak se k sobě navzájem členové rodiny vztahují“ (Sobotková, 2007, str. 46) Lze konstatovat přímou úměru mezi kvalitou rodinné interakce a funkčností rodinných vztahů obecně. U komunikace si všímáme širokého škály komunikačních aspektů - obsahové i formální stránky (ta může být v rozporu – tzv. dvojná vazba), komunikačních stereotypů, komunikačního stylu, puntuace. Právě proto, že je interakce mezi členy rodiny pro její zdravý vývoj tak podstatná, předpokládá proniknutí do funkčnosti rodiny proniknutí do interakce v ní probíhající.

Mezi další důležité pojmy, týkající se systémové teorie, resp. rodinných systémů patří např. rodinné mýty a rituály, adaptabilita systému, jeho autonomie, koheze nebo komplementarita, kontext. Posledně jmenovaný termín vyjadřuje síť přirozeného prostředí, ve kterém se rodina jako systém vyskytuje. Toto prostředí ovlivňuje a naopak je ovlivňováno rodinným systémem tak, že přispívá k jeho konkrétnímu vývoji. Je třeba uvažovat komplexně a rodinu vnímat ve všech možných vztazích a souvislostech.

Závěrem uvedeme tři faktory spojující nejrůznější teorie rodinných systémů tak, jak byly definovány Jacobem (in Sobotková, 2007):

organizace – jednotlivé teorie si z obecné teorie systémů vybírají pojmosloví (např. hranice), které je následně využito pro charakteristiku rodiny jako zvláštního systému,

morfofáze – pomocí kontrolních a regulačních mechanismů rodinný systém udržuje jistou míru konzistence svých charakteristik v průběhu času a morfogeneze – rodinný systém se v průběhu času proměňuje a vyvíjí.

4.1.2 Nová podoba systémové teorie – systemická terapie

Systémové principy a způsob uvažování je užitečnou metodou, jak najít při práci s rodinou nový úhel pohledu. Sobotková (2007) rozlišuje mezi pojmem systémový (systems thinking) – systémové myšlení a systemický (systemic therapy) – přístup rodinné terapie. Systemická terapie byla systémovou teorií inspirována, Matoušek ji přibližuje takto: „Způsob nazírání na lidské chování a zvláštní druh jeho interpretace. Orientuje se na interakční vzorce a zkoumá možnosti, resp. podmínky jejich změny. ... Vychází z předpokladu, že pozorovatel je součástí systému, který pozoruje, interakční vzorce tedy není možné studovat jako objektivní fenomény. ... Vzorce interakce nemají žádný konec a začátek, jejich kauzalita je proto označována za kauzalitu cirkulární“ (Matoušek, 2003, str. 234)

Systemická terapie předpokládá, že skutečnost není dána, ale že může být různými pozorovateli různě interpretována. Jedna a táž událost bude pravděpodobně různými členy rodiny vnímána a později také prezentována zcela odlišným způsobem, což podle systemické terapie představuje velký potenciál k možné změně. Podstatná totiž není objektivní skutečnost, ani terapeutovo vlastní poznání konkrétní události, ale právě klientovo konstruování „reality“. Nehledá se základní příčina problému, ale uvažuje se nad tím, jak se problémy rodí a udržují (otázka cirkulárních souvislostí).

Hlavním východiskem je sociální konstruktivismus, který staví na předpokladu, že svět není objektivně daný, ale jednotlivé skutečnosti jsou lidmi komunikovány a tím se stávají objektivní realitou (institucionalizují se). Realitu můžeme opětovně zkoumat a zpochybňovat ji, což s sebou přináší velký terapeutický potenciál (Gjuričová, Kubička, 2003).

Zásadním prvkem a pracovním nástrojem je využívání a sledování komunikace. Právě komunikace nám také umožňuje definovat sami sebe, což okolní prostředí může a nemusí přijímat. „Člověk je schopen do jisté míry utvářet svou identitu tak, aby více vyjadřovala jeho přání, čím chce být.“ (Gjuričová, Kubička, 2003, str. 32)

Komunikace má vždy více rovin (komunikace o věcech x komunikace o vztazích, verbální k. x neverbální k.), při terapii se hledá právě ta komunikační rovina, na které je možné nalézt řešení problému. Zkoumají se také komunikační vzorce a

stereotypy, které mohou přispívat k problémům na poli rodinných interakcí. Dochází k reformulaci vyprávěného a poukázání na jiné možné porozumění situace.

Terapeut by měl zaujímat nehodnotící a neexpertní postoj, zachovávat neutralitu a reflektovat zmíněné, čímž dává klientovi podnět k přemýšlení. Samotná terapie by pak měla být časově omezená, protože se počítá s rizikem, že se pomáhání stane součástí rodinného života a přispěje tak k vytvoření problému.

Cílem terapie je změna – rozlišujeme změny prvního a druhého řádu. Zatímco změna prvního řádu je změnou v rámci existující struktury systému obnovující rovnováhu, při změně druhého řádu můžeme hovořit o transformační bolesti – mění se základní struktura, stabilita rodiny je otřesena: „Zásadní změny nejsou nikdy bez ztrát ... Proto systemická terapie nenabízí snadná a bezbolestná řešení... jeho role (terapeuta) je skromnější: pomoci klientům najít cestu ke změně, která je pro ně možná.“ (Gjuričová, Kubička, 2003, str. 28)

Blízko k systemické terapii má přístup narativní, který je v rámci terapeutické praxe rozvíjen od 80. let 20. století (Gjuričová, Kubička, 2003). Klíčové je v něm převyprávění životního příběhu, který si klient nějakým způsobem vybavuje, přičemž nejde o pravdivost, ale o vlastní význam příběhu pro klienta. Vyprávěný příběh má silnou konstitutivní moc. Volba konkrétních slov spojených s příběhem ukazuje, jak člověk na svou minulost, resp. na sebe nazírá, jakou optiku si pro své žití dobrovolně vybral: „Vyprávěním se vzpomínky nevybavují, vytvářejí se.“ (Gjuričová, Kubička, 2003, str. 39). Právě to skrývá pro terapii obrovský potenciál.

Úkolem terapeuta je klientem vyprávěný příběh dekonstruovat, vymezit mu jiné hranice a otevřít nové možnosti, které klient nevidí: „Tím, že začínáme vlastními slovy vyjadřovat jinou možnou podobu svého života, které dáváme přednost, svým způsobem je začínáme uskutečňovat, dáváme mu tuto narativní realitu.“ (Gjuričová, Kubička, 2003, str. 39) Terapeut napomáhá tím, že příběh objevuje sám pro sebe, správně zvolenými otázkami a zdůrazněním jiných aspektů příběhu napomáhá klientovi v tom, aby nad svým životním příběhem získal nadhled a mohl tak postupně měnit reálný život změnou vyprávěného jazyka. Podstatné je, aby se příběh přibližoval přání klienta o tom, jaký by měl být a jak by měl být vnímán ostatními lidmi. Klient začíná s terapeutovou pomocí tvořit vlastní možný životní příběh.

4.1.3 Možná úskalí využívání systémové teorie

Systémová teorie poskytuje bohatou teoretickou základnu pro práci s rodinou jako celkem v systemické terapii. Nabízí zajímavý úhel pohledu na rodinu jako systém, má propracovanou a rozvinutou terminologii, která usnadňuje orientaci v problematice rodinných vztahů. Zároveň je v ní obsažen zcela nový pohled na rodinu a problémy, se kterými se tento systém může potýkat. Tím, že přestala na realitu pohlížet lineárně, pomohla k odkrytí mnoha významů, které do té doby zůstávaly skryty. Teorie si nehraje na expertnost, ale poukazuje na množství možných pohledů, skrze které lze na jednotlivé události nazírat.

Na druhou stranu je třeba mít na paměti, z čeho tato teorie vychází a že její uplatnění v humanitních vědách není bez problémů. Rodinný systém je živý a neustále se vyvíjí. Limitem by jí tedy mohla být neschopnost tento vývoj zachytit. Celá teorie vyznívá jako zajímavý, ale občas přece jen trochu abstraktní pohled na práci s rodinou: „Klinická práce s rodinou je obtížnější a náročnější než práce s jedincem, může být dokonce problematická, matoucí a frustrující. Vyžaduje teoretickou fundovanost, schopnost koncepčně a systémově myslet a v neposlední řadě i osobní zralost a vysokou morální úroveň.“ (Sobotková, 2007, str. 31) Pracovník musí umět zacházet s metaforou a abstrahovat některé události do významnějších celků.

Některé pojmy mohou působit neuchopitelně a příliš abstraktně pro jejich aplikaci v praxi. Procesy, které v rodině probíhají jsou mnohohrstevné a náročné na zachycení. Odborník se tedy nemůže nechat vést konkrétními fakty a jednotnou diagnostikou, jako spíše svými zkušenostmi a hloubkou schopnosti vnímat drobné nuance v rodinných interakcích.

Také jednostranná aplikace systémové teorie s sebou může přinést jisté komplikace v podobě podcenění významu jednotlivých osobností v rámci rodiny a relevantních informací o nich: „Ideální by bylo soustředit se na rodinnou interakci, vidět rodinu jako systém, ale současně neztrácet ze zřetele unikátnost jednotlivých osobností – členů rodiny.“ (Sobotková, 2007, str. 29)

Pro využití systémové teorii v rámci sociální práce s rodinou procházející rozchodem jejích dospělých členů je dobré právě popsání úskalí znát a s tímto vědomím s nimi pracovat. Přes naznačené těžkosti je práce s rodinou na systémové úrovni a s využitím systémových pojmů zdrojem nového pohledu na nabízené problémy a jejich možná řešení.

Je třeba neobávat se komplikací spojených se složitostí vývoje a stavu rodinného systému, ale naopak v maximální míře využívat poznatky, které nám tato teorie nabízí. Pro potřeby pracovníků OSPOD ji berme jako mocnou inspiraci k nové a užitečně práci s rodinou a kooperaci všech zasvěcených aktérů.

4.2 Systémový přístup k rodině v praxi OSPOD

Oblast rozpadu vztahu mezi rodiči je v agendě OSPOD zastoupena ve velké míře. Proces, kterým rodiče a děti procházejí, byl obecně popsán v předešlé kapitole. Nyní se k němu vrátíme, ale zaměříme se přitom na možnosti využití systémové teorie při práci s rodinou. Cílem tohoto procesu bude bližší poznání a porozumění rodinnému systému jako celku. Místo otázky „co a kdo“ se zaměříme na otázku „jak“ a ze systémové teorii vybereme základní rámec pro práci s rodinou v rozchodu.

Jak již bylo uvedeno, systémová teorie staví na tezi, že individuální chování nejsnáze pochopíme v kontextu celé rodiny. První kontakt pracovníka OSPOD s rodinou probíhá nejčastěji na úrovni setkání se pouze s jedním z jejích členů (nejčastěji tím, kdo podal návrh na úpravu rodičovské zodpovědnosti). Nejsnazší a bohužel nejobvyklejší cestou bývá pozvat si klienta přímo na oddělení, vyslechnout si jeho verzi příběhu a zdůvodnění návrhu a toto zkonfrontovat s postojem druhého z rodičů, často pouze prostřednictvím telefonického rozhovoru.

U rodin, kde jsou rodiče schopní se na zásadních věcech domlouvat, se tento postup zdá být v pořádku. Nezasahuje nadbytečně do soukromí rodiny a časově nezatěžuje pracovníky OSPOD ve chvíli, kdy je rozchod rodičů završením racionálního procesu dvou dospělých jedinců, kteří přestali být partnery a vědomě dále zůstávají rodiči. Takovýchto případů bývá dost, ale nepatří mezi ně celá klientela. V případě, že rodiče nekooperují, teprve tehdy nabývá funkce pracovníků OSPOD na významu, teprve tehdy bude záležet na každém kroku, který bude podniknut.

Procházet celým procesem za spolupráce všech členů rodiny je myšlenka krásná, leč mnohdy neuskutečnitelná. Děje se tak proto, že rodiče často nejsou schopni spolu komunikovat ani na té nejzákladnější úrovni týkající se potřeb dětí, natož o vztazích mezi sebou a problémech, které jim rozchod přináší.

Nabízí se otázka, zda je taková komunikace v kompetenci pracovníků OSPOD, kteří by se primárně měli zabývat pouze zájmy dětí. Realita je ovšem taková, že problémové a nedořešené vztahy mezi rodiči zasahují do života jejich dětí víc, než si sami umí představit. Chybí – li odborná služba, na kterou by rodiče mohli být odkázáni

či pouze jejich vůle se na takovou službu obrátit, nezbývá, než aby se pokusu o urovnání rodinných vztahů chopil sám pracovník OSPOD.

Na základě úvodní myšlenky by rodiče měli dostat možnost o jejich situaci hovořit společně. Měli by vědět, že mají oba stejnou možnost se k událostem jejich života vyjádřit a že budou oba vyslechnuti nestranným odborníkem. Stává se, že vznikl – li mezi rodiči problém, pouhý fakt, že je s jedním z nich hovořeno jako s druhým (kdy pracovník již navazuje na problémy uvedené prvním z rodičů), bývá pocíťován jako křivda a spojenectví s tímto rodičem.

Ne vždy je možné, aby pracovník správně a včas rozpoznal možné komplikace ve spolupráci rodičů. Pokaždé také nelze nabídnout oběma rodičům stejný start ve spolupráci s OSPOD (nebydlí – li rodiče spolu, je fakticky nemožné navázat s nimi spolupráci současně, vždy bude jeden kontaktován jako první). Podstatné ovšem je, aby zmíněné obavy a nebezpečí měli jednotliví pracovníci OSPOD na paměti a uměli včas případné negativní pocity rodičů zachytit a pracovat s nimi.

Pracovníci by se pokaždé měli snažit nabízet rodičům srovnatelné podmínky spolupráce a stejnou možnost vyjádřit se jejich rodinné situaci. Svolí – li rodiče ke společné schůzce, otevírá se tím pracovníkovi OSPOD jedinečná příležitost k tomu, aby pronikl do rodinného systému a mohl jejím členům pomoci se v dané situaci lépe zorientovat.

Pracovník si v průběhu schůzky může upřesňovat rámec dříve uvedených pojmů. Pomocí vhodně zvolených otázek vymezuje vzájemnou spolupráci a objasňuje nejen sobě, ale zejména členům rodiny, v jakém „rozpoložení“ se tento konkrétní systém nachází, čímž může dopomoci ke zdravému náhledu na dění.

Pracovník se samozřejmě zaměřuje na hlavní důvod střetnutí, tedy na změny, které s sebou rozchod přináší pro rodiče samotné a zejména pro jejich děti. Objasňuje možnosti, které se pro danou situaci nabízejí a napomáhá ke smíru. Pod touto hlavní linií konverzace se ovšem skrývají témata další. Když například rodiče hovoří o problémech, které podle nich zapříčinili jejich rozchod, může pozorný pracovník odhalovat skryté motivy jednání všech aktérů a z toho se vynořující důsledky pro celý rodinný systém.

Z probíhající komunikace lze například vypočítat stav čtyř základních aspektů, na kterých staví Satirová (1994) stabilitu rodinného systému. Podstatné je přitom vnímání nejen samotného obsahu, ale také formy interakce. Dáme – li rodině dostatečný prorost k tomu, aby otevřela své hranice vůči okolí (tím hůře, jedná – li se o

otevření hranic mezi rodin a státní institucí), přiblížíme se jedinečné realitě, kterou si rodina svým jednáním vytvořila. Budeme tak mít příležitost pochopit, jak členové rodiny vnímají sami sebe, jak kvalitní komunikace mezi nimi probíhá, jak rigidní či naopak rozmělněná pravidla jsou v rodině nastavena nebo jak se rodina vymezuje vůči svému okolí. S tím vším se dá dále pracovat.

Sociální pracovník by měl dále vnímat kontext rodinného prostoru, ale i vývoje. Co se zdá být samozřejmé v situaci, kdy naše smysly nejsou rozostřeny strachem či vztekem na druhého partnera, bývá v krizi opomíjeno. Rodiče jsou v různé fázi rozchodu citliví na různé podněty. Jinak se pracuje s partnery čerstvě po rozchodu a jinak s těmi, pro které je tento zlom vzdálen několik měsíců. Je potřeba mít stále na paměti a také na to partnery upozorňovat, že rozjitřené emoce jsou normálním důsledkem vztahového ukončení a že právě ony způsobují mnohé problémy v dorozumívání se o další budoucnosti jich samotných a jejich dětí. Ač se to někomu může zdát triviální a samozřejmé, pro mnohé rodiče bývá úlevné zjištění, že aktuální dění má nějakou příčinu, že na své chování mají nárok a současně že jim někdo pomáhá se v situaci zorientovat.

Z hlediska postavení a budoucnosti dítěte v rozpadající se rodině je užitečné si všimnout hranic mezi jednotlivými rodinnými subsystemy a také stávajících či vznikajících koalic mezi subsystemy, eventuelně mezi členy rodiny. Jak již bylo zmíněno, ideálem jsou hranice pevné, ale flexibilní, které se dokáží přizpůsobovat měnícím se podmínkám v rodině.

Nejčastějším problémem v porozchodové situaci je vytváření pevných koalic dítě – rodič. Silnější (oblíbenější, ublíženější ...) rodič má tendenci přitahovat dítě k vzájemnému spojení. Motivy jednání mohou být různé – od strachu ze samoty až po snahu ublížit druhému partnerovi. Výsledek je ovšem téměř vždy pro dítě devastující. Krajním důsledkem může být také to, že dítě začne trpět syndromem zavrženého rodiče.

Na druhou stranu tendenci utvářet si s jedním z rodičů pevnou koalici můžeme zaznamenat i u dítěte. Napětí a bezradnost v nové situaci může dítě navést až k potřebě utužit vztah s tím rodičem, který je dítěti blíží. Dítě neumí stát mimo rodičovský konflikt a nemají – li rodiče dost síly k tomu, aby dítěti vymezili neutrální prostor k životu, staví se dítě přirozeně na stranu jednoho z nich. Sociální pracovník by měl umět na tato rizika rodiče upozornit, eventuelně s nimi pracovat na tom, aby byl naopak posilován subsystem rodičovský.

Problémem, na který sociální pracovníci při práci s rodiči často narážejí, bývá jejich tendence hledat, najít a odsoudit viníka rozpadu rodiny. Je snazší vyrovnat se s rozpadem vztahu tehdy, předpokládá – li opouštěný rodič konkrétní příčinu, která je nejlépe na straně rodiče opouštějího. Právě systémová teorie nás může inspirovat tak, že rodičům pomůžeme pochopit složitost rodinného systému a nemožnost jednoznačně určit příčinu a následek čehokoliv, co se v tomto systému odehrává, tedy ani viny.

Pracujeme s víceúrovňovým viděním systému a problémů v něm se vyskytujících. Sociální pracovník by měl vyslechnout všechny varianty příběhu. Tím si rozšiřuje rámec možných perspektiv, což může nabídnout nový úhel pohledu na starý problém. Jinými slovy řečeno, je rozšiřována šance, že odlišný náhled nabídne do té doby nezaznamenanou možnost pozitivní změny.

Někdo by mohl namítat, že vše doposud zmíněné není smyslem práce s rodinou při OSPOD a že by se snaha o hlubší vhled do rodinné konstelace měl nechat na odborné úrovni psychologů či psychoanalytiků. Sociální práce v této oblasti s sebou ovšem přináší nejen nutnost znát právní aspekty procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti, ale často také „první pomoc“ a ošetření nejpálčivějších ranění na duši dospělých jedinců i dětí. Zároveň musí být sociální pracovník schopen porozumět alespoň na elementární úrovni procesům, které se v rodině aktuálně dějí a které mají vliv na posuzování funkčnosti rodiny a s tím související spolurozhodování o osudu dětí, jejichž rodiče se rozcházejí.

5. Struktura posouzení funkčnosti rodin pro OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti

V předchozích kapitolách byla načrtnuta vývojová linie rozchodu rodičů a teoreticky ukotven pojem sociálně právní ochrany dětí v procesu rozhodování o úpravě rodičovské zodpovědnosti. Nyní si tedy dokážeme představit kontext, ve kterém tento proces probíhá. V následujících řádcích bychom měli zodpovědět otázku, jak pracovníci sociálně právní ochrany dětí postupují (nebo spíše jak by měli postupovat) při prošetřování rodinných poměrů za účelem vyjádření konkrétního stanoviska k funkčnosti rodiny, potřebám dítěte a momentální situaci v rodině – nastíníme proces posouzení funkčnosti rodiny při probíhající úpravě rodičovské zodpovědnosti.

5.1 Možné způsoby posouzení rodiny

Mohlo by se zdát, že posouzení funkčnosti rodiny se této agendy dotýká nejméně ze všech a cesta k tomuto posouzení je zřejmá. Většina odborných statí pojednává o nejrůznějších metodikách pro prošetřování poměrů v rodinách, kde je podezření, že je dítě zanedbáváno. Posouzení rodiny, na jehož základě si sociální pracovník utváří profesionální názor na situaci, by však mělo vstupovat do všech sfér výkonu činnosti při OSPOD: „Proces posouzení v procesu sociální práce představuje klíčový rozměr a předurčuje, jak sociální pracovník porozumí situaci a také co bude pro zlepšení klientovi situace dělat.“ (Navrátil, 2005, str. 9) Ačkoliv prioritní oblastí posouzení rodiny je indikace ne/odejmutí dítěte z dysfunkční rodiny, jednou z otázek, která odkazuje na potřebu posouzení rodiny dle Holland (In Navrátil, 2005) je, zda existuje pravděpodobnost budoucího poškození zájmů dítěte. Tato otázka se v souvislosti s rozhodováním, do čí péče bude dítě při úpravě rodičovské zodpovědnosti svěřeno, zdá zásadní.

Pro sociálního pracovníka provázejícího dítě a jeho rodiče rozchodem může být tento proces extrémně náročný z hlediska pochyb a vědomí, že přispívá k rozhodnutí, jež mnohdy podstatně ovlivní další život dítěte. Ačkoliv je nutné jednat s vědomím jedinečnosti každého případu a posuzovat rodinu a její funkčnost značně individuálně, mít jasnou představu struktury posouzení – mít k dispozici konkrétní metodiku – může významně přispět ke kvalitě takového rozhodování: „V Česku se doposud odborná pozornost věnovala analýze potřeb dítěte ... , pozornost je však nyní třeba věnovat také rozvoji metodik posouzení situace a potřeb rodiny v kontextu sociální práce, v jejímž

rámci se uvažuje a často také rozhoduje o další budoucnosti dětí.“ (Navrátil, 2005, str. 9). Pro výše zmíněné a také z důvodu objemu této specifické klientely v praxi OSPOD je náš pokus o vytvoření metodiky posouzení funkčnosti rodin procházejících rozchodem jistě na místě.

Slovník sociální práce (Barker, 1995, In Navrátil, 2005) definuje posouzení (assessment) jako proces, při kterém je diagnostikována příčina problému, jeho vývoj i prognóza a kde jsou charakterizovány také situace a osobnostní problémy s problémem související. Posouzení má spět k porozumění dané problematiky a možným východiskům z ní. Pozitivnější konotace tohoto pojmu je nabídnuta v materiálu Schene (Schene, 2005), kde je posouzení konkretizováno jako proces získávání informací, které podporují plánování a rozhodování s ohledem na bezpečí a zdravý vývoj dítěte i rodiny jako celku. Systematické získávání informací usnadňuje hodnocení potřeb dětí i rodičů a podporuje využití silných stránek pro zvládnání problémů.

Při posouzení rodiny předpokládáme takové její pojetí, které vychází ze systémové teorie. Rodina tedy není pouhým součtem jejích členů a není tvořena pouhou dvojicí, triáda matka – otec – dítě vyžaduje přijetí nových životních rolí, které podstatně promění dosavadní rodinnou strukturu bezdětného páru. Posouzení všech rodinných subsystémů je nutností, ale každému z nich nejlépe porozumíme v kontextu rodiny jako celku.

Nástroje posouzení rodiny, které pomáhají snížit riziko pracovníkova pochybení jsou různé: „Např. Sally Holland (2004) upozornila, že se v sociální práci vyskytují dvě základní odlišné strategie posouzení. První, kvantitativní, klade důraz na tvorbu posuzovacích valorizovaných nástrojů, které umožňují provádět měření různých aspektů sociální situace v rodině, druhá, kvalitativní, pak spíše spočívá v reflexi povahy individuálních charakteristik podmínek rodiny...klade větší důraz na profesionální úsudek založený na vhledu do situace a jejím hloubkovém pochopení.“ (Navrátil, 2005, str. 9) Nástrojem tak může být dotazování, rozhovor, popis i pozorování v přirozených podmínkách rodiny nebo v kanceláři pracovníka, což ve finále může obsáhnout různé dimenze rodinného života.

Posouzení tedy nabízí několik os – zabýváme se rodinou jako celkem nebo jejím subsystém, činíme tak v různých podmínkách a upřednostňujeme konkrétní metody. Posouzení se může zaměřit na rodinnou strukturu a rodinnou dynamiku. Zatímco struktura je charakterizována rolemi a vztahy mezi členy rodiny (např. věk, vzdělání a socioekonomické podmínky rodiny a jejích členů, který rodič učí děti

disciplíně, kdo je pro ně autoritou, u koho mají možnost vyjádřit spíše své emoce), dynamika je o interakci a o tom, jak ovlivní rodinnou strukturu (např. který rodič zareaguje na dítě jako první a do jaké míry je schopen druhý rodič kooperovat, jak na toto reagují děti).

Hlavním těžištěm posouzení bývá návštěva rodiny. Matoušek (2003) uvádí, že profesionální návštěva v rodině má v sociálních službách staletou tradici, avšak při samotném výzkumu rodin se uplatnila až v šedesátých letech. Po první světové válce čelila tato forma sociální práce kritice, když se příliš ztotožňovala se zájmy státu a byla považována za státní kontrolu občana, který tím ztrácel své soukromí. Dnes bývá nejčastěji kritizována absence metodiky návštěvní služby, když závěry z posouzení rodiny bývají pouhou formalitou – sociální pracovník nejčastěji zhodnotí čistotu a vybavení domácnosti, což je zatíženo zejména jeho subjektivním dojmem. V praxi se často setkáváme s tím, že rodiny po příchodu sociálního pracovníka ukazují plné spíše, eventuelně s omlouvají za běžný provozní nepořádek, který naprosto nesouvisí s jejich rodičovskými kompetencemi.

Matoušek dále výstižně konstatuje, že návštěvní služba je experimentem s profesionální rolí sociálního pracovníka, protože ten ztrácí na půdě rodinného zázemí jistotu expertnosti. Sobotková (2007) pojmenovává další úskalí návštěvní služby – časovou náročnost, nejednoznačnost a neprokatelnost výsledků šetření, pocity nejistoty a vstupu do neznáma, pocity ohrožení jinou sociální realitou, horší orientaci v prostředí, zahlcení interakcemi, nejistotu pracovníka ohledně přístupu k rodině, zvýšené nároky na pomáhajícího nebo větší míru sebeodhacení. K výslednému množství neuspořádaných dat z terénu přispívá absentující metodika přímo na návštěvní službu. Jak bylo zmíněno výše, nebezpečí této práce bilancuje mezi zúženým vnímáním šetření na pouhé ekonomické podmínky a neschopností získaná data smysluplně uspořádat.

Příkladem komplexní metodiky posouzení může být právě materiál Schene (2005). Tzv. Comprehensive Family Assessment (dále CAF) nezahrnuje pouze aktuální témata, ale zaměřuje se na obecné faktory ovlivňující podmínky života dítěte a předpokládá souhrn informací z různých zdrojů, rozšiřuje tedy rámec „tady a teď“.

Jeho smyslem je vyvinout na základě dostupných informací plán intervence podporující nejlepší zájem dítěte, přičemž optikou jsou spíše silné stránky rodiny a protektivní faktory rodinného fungování než problém, který rodinu přivedl do jednání s úřady. Předpokládá přitom rozpoznání rizik a schopnost tato rizika analyzovat a rozložit je do více oblastí (např. domácí násilí – chudoba – zdravotní problémy dítěte) a

následně rozpoznat priority. Plán intervence přitom musí být soustavně aktualizován dle nově získaných informací a změn, které zákonitě nastanou (ať již pouhým časovým posunem nebo právě zásahem úřadu). Zásadní optikou by mělo být vnímání aktuálních potíží rodinou, nikoliv zasahujícím sociálním pracovníkem. S tím souvisí potřeba individualizace přístupu, kdy není možné rodině nabízet to, co pracovník sám považuje za nejlepší, je třeba hledat řešení šité na míru konkrétní rodině.

Základními prvky CAF jsou:

- ohnisko problému,
- silné a ochraňující faktory,
- získávání informací z alternativních zdrojů.

Samotný proces posouzení je rozložen do několika fází:

- stádium získávání dostupných informací – zahrnuje shrnutí dostupných informací o rodině, rizik a příležitostí, možných potřeb a sestavení plánu shromáždění dalších informací (rozhovory, dotazování, služby),
- setkání s rodinou (širším společenstvím) – umožňuje vhled do situace, pochopení aktuálních potřeb, odhalení širšího kontextu problému a navázání dobré spolupráce („co od nás očekáváte, čeho se nejvíce obáváte, co můžeme udělat pro to, aby jste situaci zvládli...“),
- rozhovor s dětmi – nabízí upřesnění dosavadních informací a pokud je rozhovor profesionálně veden, může přinést vhled do potřeb dětí,
- návaznost na relevantní služby – identifikace služeb, které rodině mohou pomoci a na které je možno ji odkázat,
- specifické posouzení – není vždy třeba, jedná se například o znalecký posudek na rodičovskou kompetentnost nebo zjišťování užívání drog,
- rozhodnutí – propojení všech dostupných informací a vytvoření pracovního plánu, ve kterém budou stanoveny (rodina by měla plánu rozumět, proces by měl být pro všechny transparentní),
- práce s dokumentací – měla by obsahovat živé informace, které je možnost sdílet se všemi zainteresovanými stranami (co a proč je podnikáno, kdo se na tomto podílí, kontext situace).

5.2 Možná pojetí funkčnosti rodiny

Pracujeme – li s rodinou v rozchodu, je důležité položit si otázku, co to vlastně funkční rodina je a zda vůbec můžeme s tímto termínem u rozpadající se rodiny

operovat. Funkční rodinu definuje Matoušek (2003) jako rodinu neklinickou, tedy takovou, kde se nevyskytuje konkrétní typ poruchy a kterou lze pomyslně zařadit do společností přijímané normy. Současně připomíná, že není možné konstruovat všeobecně závazný model rodiny. Projevy rodinných interakcí se budou vždy vztahovat ke konkrétnímu kontextu a eventuální přítomnost výzkumníka chování rodiny významně ovlivní. Pomyslná škála funkčnosti rodiny má sice na jednom konci pojem „funkční“ a na druhém „dysfunkční“, vymezit konkrétní pozici určité rodiny lze ovšem s obtížemi. Matoušek (2003) se pokouší konkretizovat alespoň uvedené dva extrémy – rodinu klinickou a ideálně funkční.

Za možné znaky klinických rodin považuje například chronickou atmosféru nedůvěry, odmítání vzájemných potřeb a přání členy rodiny, nejasné uspořádání rolí a s tímto spojené vytváření koalic překračujících generační hranice, projevy neangažovanosti a distance a v neposlední řadě pak nejasnou a nezdravou interakci v rodině. Komunikace je nejasná, neohraničená, nevyrovnaná z hlediska jejich účastníků, dochází při ní k častým protimluvám a nedorozuměním, jsou ignorovány výzvy a naznačené problémy, převažují negativní emoční projevy a bývá pozorována „hluchota ke stavu krajní psychické nouzi některého člena“.

Funkční rodiny předpokládají mimo jiné respekt a úctu mezi jejími členy, vytyčení jasných (nikoliv však nepropustných) hranic, pevnou alianci mezi rodiči, rovnováhu mezi potřebou sdílení a soukromí, jasnou hierarchii odpovědnosti a v neposlední řadě také otevřenou a pozitivně laděnou komunikaci. Členové rodiny vyhledávají kontakty, je jim nasloucháno, jejich potřeby nejsou přehlíženy a emoce nejsou degradovány, mají pocit bezpečí a možnost sdílet své každodenní starosti: „Současný výzkum funkčnosti rodiny se soustřeďuje na schopnost členů rodiny efektivně spolu komunikovat, řešit běžné i výjimečné problémy, udržovat si doplňkové role, přiměřeně emočně reagovat a určovat meze dovoleného chování. Posuzování funkčnosti rodiny musí být vícedimenzionální.“ (Matoušek, 2003, str. 135)

Walsh (In Sobotková, 2004) rozlišuje 4 přístupy k normalitě:

- Normalita jako zdraví a absence patologie definuje rodinu jako zdravou v situaci, kdy se u žádného jejího člena nevyskytují symptomy poruchy (příčemž individuální porucha nemusí nutně znamenat rodinnou dysfunkci).
- Normalita jako ideál předpokládá naplnění aktuálních hodnot a úkolů, které jsou rodině přičítány (například výchova dětí). Tento ideál je ovlivňován velkým množstvím faktorů, nekonvenční rodina nutně neznamená rodinu nefunkční.

- Normalita jako průměr odkazuje na statistický průměr a možné odchylky o něj, což je v oblasti humanitního zkoumání aplikovatelné jen obtížně.
- Normalita jako transakční proces v kontextu systémové teorie naznačuje, že nejsou hledány fixní rysy funkčních rodin, ale pozornost je věnována procesům integrace, udržování a vývoje rodinného systému.

Posouzení fungování rodiny z hlediska normality odkazuje zejména na individualizaci a zaměření se na jednotlivé komponenty, které v rodině naplňují určité funkce, na nichž je rodina závislá. Každý znak je třeba hodnotit v souvislostech a to na základě jeho funkčnosti pro zdárný vývoj rodiny a jejích členů. Riskinův výzkum funkčních rodin, který zmiňuje Matoušek (2003), popisuje funkční vztahy mezi rodiči a dětmi. Výzkum ukázal následující:

- rodiče vnímají děti podobně a mají vůči nim podobná očekávání,
- rodiče nechávají dětem možnost vybojovat si vlastní autonomii, aniž by se musely významně bouřit,
- rodiče povzbuzují děti k řešení problémů,
- rodiče se mohou přiměřeně starat o děti, i když nemají šťastné manželství,
- rodiče mají u dětí přirozenou vedoucí roli, mezigenerační hranice je jasná,
- rodiče jsou schopni nastavit dětem hranice schváleného chování,
- rodiče nevtahují děti do sporů ohledně výchovy,
- rodiče dětem dovolí vzdorovat, hlídají pouze stanovené meze,
- rodiče své děti oceňují.

Budeme předpokládat, že rodiče mohou dítěti nabízet funkční rodinu, i když se spolu rozcházejí. Pouhý fakt, že nežijí v jedné domácnosti neznámá, že dítě nemůže žít v souladu s výše naznačenými idejemi a to díky jednomu či nejlépe oběma rodičům. Partnerský rozchod přetrvává pouto mezi dospělými členy, pro dítě však rodina zůstává rodinou. Je jen na rodičích, nakolik kompetentní v této problematice budou.

Při úpravě rodičovské zodpovědnosti je otázka posouzení funkčnosti rodiny klíčová zejména v těch případech, kdy se rodiče neumějí či nechtějí dohodnout o tom, kdo bude dítě dále vychovávat, v čí péči by mělo po rozchodu být. Sociální pracovník by se měl umět v rodinné situaci zorientovat a měl by být schopen posoudit míru funkčnosti rodiny a rodičovské kompetence na obou stranách sporu. Proces úpravy rodičovské zodpovědnosti předpokládá, že sociální pracovník naváže kontakt se všemi zainteresovanými členy rodiny a bude mít možnost posuzovat rodinnou situaci ve chvíli, kdy rodinná pouta nejsou ještě zcela přetřhána. Konkrétní postupy napomáhající

k závěrečnému posouzení funkčnosti rodiny přispívají ke kvalitě práce sociálního pracovníka OSPOD.

5.3 Použitý proces posouzení funkčnosti rodiny

Posouzení funkčnosti rodiny by mělo mít jasnou strukturu a mělo by zahrnovat konkrétní náležitosti, což se ve většině případů v praxi neděje. Sociální pracovníci pracují s rodinami v rozchodu často dle svých časových možností a bohužel také v závislosti na svých osobnostních charakteristikách. Stává se, že je celý případ projednáván tzv. od stolu, kdy se pracovník s rodinou setkává pouze ve svém vlastním teritoriu, tedy na půdě své kanceláře.

Absence metodiky v této oblasti přispívá k nejednotným přístupům a rodina je často odkázána na to, jaký konkrétní pracovník se jí při úpravě rodičovské zodpovědnosti věnuje. Objem případů navozuje pocit jisté rutiny a spoléhání se na vlastní odhad a intuici. V některých případech a za předpokladu jisté fundovanosti a praxe sociálního pracovníka lze předpokládat, že tento postup skutečně povede k uspokojení nejlepšího zájmu dítěte. Na toto se však spoléhat nelze. I kdyby měla takováto metodika přispět pouze ke zkvalitnění práce a větší jistotě pracovníků, je třeba mít ji k dispozici. Samotné posouzení může být teoreticky rozděleno do tří základních fází. V následujících řádcích se seznámíme s kontextem procesu.

5.3.1 Příprava

Zásadní otázkou, kterou by se pracovník měl před prvním kontaktem s rodinou zabývat, je, jaký smysl má jeho zásah do rodinného života. Připomeňme, že rodina je soukromá záležitost, do které v konkrétních a zákonem vymezených případech vstupuje element státu zastoupený například pracovníkem OSPOD. Pracovník nemá neomezenou moc nad rodinou, nemůže svévolně prosazovat vlastní přesvědčení a nesmí zapomenout na to, že svým aktivním zásahem do rodinných vztahů narušuje jistou svébytnost a samostatnost tohoto systému.

V případě úpravy rodičovské zodpovědnosti je smyslem jeho konání ochránit nejlepší zájem dítěte před možnými spory mezi rodiči, které mohou být vyvolány nejrůznějšími pohnutkami, často maskovanými za zájem o blaho dítěte. Většina rodin vnímá funkci kolizního opatrovníka negativně, pracovník musí být připraven na to, že vstupuje do prozatím ryze soukromé sféry rodinného života nezávan a nevitán. Rodiče

bývají přesvědčeni, že sami nejlépe vědí, co je pro jejich dítě dobré. Bohužel se v tomto vědomí spolu často neshodnou.

Smyslem zapojení kolizního opatrovníka (pracovníka OSPOD) je ochránit dítě před osobními pohnutkami rodičů a pokusit se zabezpečit mu co nejvhodnější podmínky k jeho zdravému psychickému i fyzickému vývoji. K tomu je třeba navázat s rodinou kvalitní vtaah na partnerské úrovni, rozpoznat příležitosti i rizika daného rodinného prostředí a nabídnout rodičům i dítěti profesionální pomoc tím, že je bude celým procesem provádět a bude jim k dispozici v případech, kdy řešení problému není v jejich silách.

Není možné zužovat smysl a cíl posouzení pouze na provedení šetření v rodinách (eventuelně na jeden pohovor v kanceláři) a sepsání zprávy o poměrech rodiny pro potřeby soudního rozhodnutí, ačkoliv je právě toto pro většinu sociálních pracovníků jedinou dějovou linií spolupráce s rodinou. Je třeba vnímat širší kontext spolupráce a zamýšlet se nad vlastní přípravou, navazováním kontaktů se členy rodiny, způsobem komunikace s rodinou. Co pracovníkovi unikne na počátku není vždy snadné dohánět, když je spolupráce v plném proudu. To, že pracovník neodhadne situaci a nenaváže s rodičem partnerský vztah v některém z podstatných momentů způsobí jeho uzavření se před dalším jednáním. Pro pracovníka je první kontakt s rodinou běžnou pracovní záležitostí, pro rodinu je to však většinou zásadní moment, který mnohé ovlivní. Kvalitní příprava na setkání s rodinou v rozchodu je základem.

Pracovník v první fázi reaguje na žádost soudu o prošetření poměrů u rodičů dítěte s předvoláním na konkrétní datum soudního jednání. Čas, který je mu pro podání zprávy o poměrech vymezen, se odvíjí dle zatíženosti soudců. Měl by však mít dostatečnou časovou rezervu pro možná opakovaná šetření.

Prvotním úkonem je zjištění, zda bylo v rámci oddělení s rodinou již pracováno, zda je rodina oddělením evidována. Spisová dokumentace může pomoci v základním zorientování se v rodinných poměrech, pracovník má možnost zjistit, jak bylo zatím s rodinou pracováno, co se osvědčilo a co nikoliv. Zároveň by ovšem pracovník neměl být ovlivněn případnými negativními záznamy o rodině a měl by zůstat objektivní. S tímto úzce souvisí předávání informací mezi pracovníky jednoho oddělení. Jsou případy, kdy názor a zkušenosti kolegy mohou pracovníku pomoci, je ovšem třeba počítat s rizikem ovlivnění přístupu k rodině, aniž by si toho byl pracovník vědom.

Po shromáždění dostupných informací může být s rodinou, respektive rodiči, navázán kontakt. Jako první se obvykle kontaktuje ten rodič, kterému by dle návrhu

mělo být dítě svěřeno do péče, nejčastěji tedy matka. Pracovník má možnost vyhledat ji v místě bydliště nebo se nejprve spojit telefonicky a domluvit si termín návštěvy. V žádném případě nelze akceptovat prošetření poměrů pouze prostřednictvím telefonního rozhovoru, i kdyby rodiče souhlasně podávali k soudu dohodu o úpravě poměrů.

Následné šetření v rodině má za cíl prozkoumat a zhodnotit rodinné poměry a výchovné předpoklady rodičů, posoudit funkčnost rodiny a rozhodnout se, jaké uspořádání rodinných poměrů je pro dítě nejlepší.

5.3.2 Průběh

Posouzení funkčnosti rodiny by mělo zejména vycházet z informací získaných pracovníkem při návštěvě rodiny. Ta nabízí pracovníkovi možnost proniknout do rodinných interakcí a celkového stylu života. To však předpokládá profesionální přístup pracovníka a jeho dovednost návštěvní službu přijmout jako nedílnou součást vlastní práce, která jej neohrožuje, ale naopak mu pomáhá zorientovat se v rodinné situaci.

Šetření v rodinách je v praxi OSPOD prováděno nejčastěji jedním pracovníkem. Pokud by cokoliv naznačovalo možné problémy, je vhodné vzít s sebou kolegu. Mezi nejčastější důvody patří obavy o bezpečnost (např. pokud je rodina v evidenci OSPOD a vedený spis naznačuje možné riziko) nebo možnost obhajoby nejrůznějších tvrzení členů rodiny kolegou. Takové případy jsou spíše výjimečné a pracovníci provádějí šetření samostatně. Hlavním důvodem je jejich malý počet vzhledem k počtu evidovaných případů. Návštěva rodiny dvojicí sociálních pracovníků ovšem nabízí množství výhod. Kromě výše uvedených možných komplikací je přítomnost dvojice praktičtější z hlediska poznatků z rodinného fungování – jeden pracovník může komunikovat s rodičem a druhý zapisovat poznámky, pozorovat prostředí a všimnout si věcí, které není hovořící pracovník schopen vnímat. Je tedy třeba všimnout si nejen prostředí, ale porozumět kontextu rodinných vztahů a celkového fungování.

Časová náročnost návštěvní služby je závislá na schopnosti rodičů dohodnout se o úpravě poměrů. Jedná - li se o rodinu, která touto úpravou zamýšlí pouze právně deklarovat již fungující uspořádání, jež odpovídá nejlepšímu zájmu dítěte, vychází pracovník z myšlenky primární zodpovědnosti rodičů za naplnění potřeb dítěte. Pouze v případě, že během spolupráce s rodiči nebo při rozhovoru s dítětem pracovník zaznamená, že dohoda neodpovídá skutečným poměrům, měl by profesionálně zasáhnout. Jsou - li však rodiče skutečně dohodnuti a tato dohoda respektuje potřeby

dítěte, není třeba narušovat rodinné poměry víc než je nezbytně nutné pro zjištění relevantních informací a posouzení vhodnosti navrhovaného řešení.

Vyazuje – li ovšem rodina známky jakýchkoliv sporů a rodiče nejsou schopni spolu v otázce úpravy poměrů k dítěti kooperovat, je časová náročnost návštěvní služby mnohem vyšší. Teoreticky lze konstatovat, že šetření by nikdy nemělo probíhat během několika málo minut, ačkoliv právě toto je běžná praxe sociálních pracovníků. Minimální doba pro kvalitní navázání spolupráce je v takovém případě několik desítek minut.

Návštěvní služba je pro relevantní závěry šetření zásadní a měla by být považována za hlavní osu samotné práce s rodinami. Je třeba mít na paměti dvě linie šetření v rodině – její formou a samotným obsahem.

Návštěva má několik fází, kterými je potřeba projít. Pro členy rodiny je velice důležité, aby věděli, s kým jednájí. Pracovník by se měl představit nejen za příslušné oddělení, ale také svým jménem. Měl by hned v úvodu vyjádřit, v jaké záležitosti rodinu navštívil a kolik času pravděpodobně návštěva zabere. Tímto je situace konkrétněji orámovaná a kontakty navázány. Je důležité najít klidné místo, kde je možné si sednout a promluvit. Pokud jsou přítomny i jiné osoby, měl by být rodič požádán, aby se rozhovor odehrával o samotě, nijak k tomu však není nucen. Výjimkou jsou děti, před kterými by se rozhovor tohoto typu vést neměl.

V rozhovoru jsou zjišťovány především současné vztahy mezi rodiči, kooperace v péči o dítě, ekonomické poměry. Adekvátnost vedení domácnosti a úroveň bydlení zde není hlavním tématem, pocítí-li ovšem sociální pracovník jakékoliv pochyby, i na toto je nutné se důkladně zaměřit. V ostatních případech (klasická domácnost s tzv. provozním nepořádkem) je možné prohlédnout si např. dětský pokoj a jeho vybavení (vlastní postel, hračky apod.) a všimnout si běžného chodu rodinného fungování, čistoty a hygieny prostředí. Pracovník by měl být připraven vést rozhovor tak, aby získal maximum indicií k posouzení funkčnosti rodiny, rozpoznal předpoklady rodičů i prostředí pro nejlepší vývoj dítěte.

Protože v době šetření rodiče již většinou nežijí ve společné domácnosti, bere si pracovník závěrem šetření kontakt na druhého z partnerů. Ten je obvykle kontaktován nejprve telefonicky, kdy dochází k ověřování zjištěných údajů a jejich pravdivosti. Pokud partner nemá námitek k uváděným skutečnostem, souhlasí se svěřením dítěte do péče druhého rodiče a jasně deklaruje dohodu, není třeba provádět šetření v jeho domácnosti. Častěji se však stává, že ke shodě nedošlo a rodiče nabízejí opačná tvrzení.

V tom případě je šetření provedeno také u druhého z rodičů, kde je jednáno v zásadě stejným způsobem.

V případě, že mezi rodiči nedošlo k dohodě a pracovník neshledá při svém šetření žádné vážné pochybení na straně jednoho z rodičů, je možné si je oba pozvat ke společné schůzce. Tak lze pozorovat rodiče ve vzájemné interakci. Nejlepším zdrojem posouzení je pak přítomnost obou rodičů i s dítětem, kdy se projeví vzájemné vztahy i rodičovské kompetence. Nutno podotknout, že rodiče nelze k takovému setkání nutit, jsou – li jejich vzájemné vztahy natolik vyhrocené, že by jejich setkání (eventuelně jejich setkání za přítomnosti dítěte) mohlo způsobit psychickou újmu jednomu z nich či dokonce dítěti.

Podle paragrafu 100 novelizovaného občanského soudního řádu účinného od 1.10. 2008 (zákon č. 99/1963, občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů) je nedílnou součástí rozhodování o úpravě rodičovské zodpovědnosti výslech dítěte a zjištění jeho názoru, pokud je schopné svůj názor formulovat. Ačkoliv zákon předpokládá, že výslech dítěte zajistí soud, prakticky je tato povinnost přenášena na kolizní opatrovníky dítěte. To znamená, že součástí posouzení je pohovor s dítětem, což bylo před touto úpravou realizováno zejména v případech, kdy rodiče nebyli o poměrech dítěte dohodnuti. Rozhovor s dítětem by měl být proveden v domácím prostředí a to při jedné z návštěv. Rozhovor by měl probíhat bez přítomnosti rodičů a na dítě by neměla být kladena zodpovědnost za přímý „výběr“ jednoho z rodičů. Smyslem prošetření poměrů za účelem posouzení funkčnosti rodiny při úpravě rodičovské zodpovědnosti je vyjádření toho, u kterého z rozcházejících se rodičů bude dítě lépe prospívat. Jedním z možných vodítek pro posouzení rodiny je seznam kritérií pro posuzování výchovných předpokladů rodičů podle Bakaláře (2006), které mohou pracovníkům posloužit jako základní vodítka:

- Osobnost rodiče – výchovu by měl zajišťovat rodič psychicky zdravější, který může být pro dítě vzorem. Toto kritérium je podstatné a promítá se do kritérií následujících. Pro potřeby sociálního pracovníka lze toto kritérium využívat jen ojedinele – většina úprav rodičovské zodpovědnosti probíhá v mezích normálního osobnostního vývoje rodičů, posoudit kvalitu osobnosti rodičů vzhledem k profesi sociálnímu pracovníkovi nepřísluší.
- Vztah rodiče k dítěti – posuzovatel by se podle Bakaláře měl zaměřit zejména na znalost vnitřního světa dítěte, schopnost rodiče realisticky vidět klady a zápory dítěte, účast rodiče na péči o dítě a jeho schopnost být vůči dítěti emočně vřelý.

Za nezdravý motiv úzkého vztahu s dítětem pak označuje strach z životní prázdnoty a mocenskou snahu o manipulaci např. s partnerem.

- Charakter, morálka, struktura mravních norem rodičů – zde můžeme vycházet z několika zdrojů: objektivní materiály – např. rozvodový spis, rozvodové chování rodičů, respekt rodiče k právům dalších zúčastněných osob.
- Respekt k právu dítěte stýkat se s druhým rodičem – „Zpřetrhání citového pouta dítěte k rodiči vede k narušení základní životní jistoty dítěte, popouzení pak k celému spektru poruch a vypěstovaný syndrom zavržení rodiče k poškození psychického vývoje dítěte.“ (Bakalář, 2006, str. 20)
- Vztah dítěte k rodiči – zjišťujeme kvalitu a intenzitu tohoto vztahu s vědomím, že silné pouto se může vytvořit i k rodiči s horšími rodinnými kompetencemi (např. dlouhodobá nucená blízkost, manipulace dítětem).
- Vzor pro vytvoření sociální, zejména sexuální role, identity – vždy by se měla zvážit také identifikace dítěte s rodičem stejného pohlaví a možné komplikace s absencí mužského/ženského vzoru pro dítě. „Výzkumy ukázaly, že děti žijící s jedním rodičem se v průměru přizpůsobují lépe, je-li rodič stejného pohlaví (samozřejmě při vyvážených ostatních důležitých proměnných)“ (Bakalář, 2006, str. 23) Dnes bývají děti svěřovány do péče otce soudem mnohem častěji než dříve, což potvrzuje, že pohlaví rodiče nerozhoduje o kvalitě rodičovství.
- Úroveň vzdělání a inteligence rodiče – užití tohoto kritéria je pro posouzení funkčnosti rodiny pro sociálního pracovníka zcela nevhodné. Problematické vymezení pojmu inteligence, neschopnost ji posoudit a v neposlední řadě absence přímé spojitosti mezi inteligencí a výchovnými předpoklady toto kritérium diskvalifikuje.
- Šíře rodinného zázemí – hodnota nabývá na významu obzvláště ve chvíli, kdy se zázemí u rodičů extrémně odlišuje. Řadíme sem širokou rodinnou síť konkrétního rodiče a také její kvalitu.
- Kontinuita prostředí pro dítě – adaptace dítěte na nová prostředí je vzhledem k tíživé rodinné situaci ztížena a dítě by tomuto kroku nemělo být vystavováno, pokud to není nezbytně nutné. Stabilita prostředí je ve chvíli, kdy se dítěti mění podoba rodiny, zásadní.
- Socioekonomický status – rodič s vyšší finanční jistotou snadněji zajišťuje dítěti lepší životní podmínky. S posledním kritériem je nutné zacházet opatrně a

rozhodně neklást mezi dobré rodičovství a dobré ekonomické podmínky rovnítko.

- K celkovému obrazu dále přispěje návštěva dětského lékaře, školního zařízení, příbuzných, dětského psychologa. Pracovník ověřuje a zjišťuje informace do té doby, než může podat relevantní informace o rodině, které povedou k rozhodnutí soudce o svěřeni dítěte do péče jednoho či obou rodičů a stanovení výše výživného.

5.3.3 Ukončení

Proces posouzení funkčnosti rodiny z hlediska úpravy rodičovské zodpovědnosti je zakončen analýzou získaných informací a rozhodnutím opatrovníka o svém konečném stanovisku k rodinným poměrům. Zprávu o poměrech rodiny by měl pracovník vypracovat co nejdříve po provedených šetřeních, kdy má ještě všechny informace v živé paměti.

Je nutné podotknout, že klienti většinou považují proces za ukončený tehdy, když stanovisko soudu odpovídá jejich vlastní představě o osudu dítěte. V opačném případě iniciativně nastupují novou pouť za prosazení nejlepšího zájmu dítěte, alespoň v jejich očích: „Jak vyplývá z toho, že pracovník a klient vstupují do setkání pro své vlastní a od druhého odlišné pohnutky, je zřejmé, že hodnocení úspěšnosti budou oba provádět z úhlu těchto odlišných pohnutek.“ (Úlehla, 1999, str. 98)

Zastavme se v závěru u práce se spisovou dokumentací. Všechny informace, které jsou během procesu zjištěny, jsou zaznamenávány a ukládány do spisu dítěte. Je důležité všechna data zapisovat co nejdříve a omezit tak možná zkreslení daná časovou prodlevou. Spis slouží k rychlé orientaci v situaci a možnému návratu ke konkrétním náležitostem, které např. během soudního procesu nabudou na důležitosti.

Většina autorů se shoduje v potřebě transparentnosti vedení záznamů: „Je ovšem absurdní, pokud jsou spisy chráněny před zrakem klienta, jak je stále mnohde běžné. Z hlediska mravního pracovník nesmí dělat nic, o čem by klient, jehož se to týká, neměl vědět.“ (Úlehla, 1999, str. 100) Tím, že se klienta budeme snažit v co nejširší míře zvát do procesu sepisování úředních záznamů a v konečné fázi zpráv o prošetření poměrů, nabízíme mu respekt a úctu. Klient má zároveň právo do spisů nahlížet a pořizovat si z nich kopie. Stejně tak závěrečná zpráva musí být klientovi nabídnuta k přečtení, požádá – li o to.

Spisy by měly obsahovat průběžné záznamy ze všech kontaktů s rodinou. Pracovník by měl nejen výstižně popsat události, k nimž během spolupráce s rodinou dochází, ale zároveň i dějovou linii. To znamená, že záznamy by neměly obsahovat strohé vylíčení setkání, pracovník by měl být schopen zaznamenat i detailní aspekty jednání, které by mohly mít při konstruování závěrů svou váhu. Dojde – li totiž k nejednoznačnému závěru ohledně úpravy výchovy a výživy a je určen soudní znalec pro posouzení funkčnosti rodiny, může mu dobře vedená spisová dokumentace při práci pomoci.

Dokumentace by měla být schopna zodpovědět otázky, jaké kroky byly při práci s rodinou podniknuty, proč byly zvoleny, co pomohlo a co nikoliv. Informace by měly být „živé“, to znamená, že by měly být pracovníkovi pomocníkem, nikoliv pouhou vedlejší povinností. Ve spisu by měly být zaznamenány potřeby rodiny, riskantní oblasti i ochranné faktory, zároveň by se nemělo zapomínat na kontext celého procesu, za čímž si můžeme představit zapojené služby nebo právě výše zmíněné zaznamenávání „mimo dějové“ linie rodinného příběhu.

5.4 Návrh metodiky posouzení funkčnosti rodiny

Pojem metodika může být definován například jako „cesta, soubor, systém postupných kroků vedoucích k standardnímu výsledku ... pracovní postup, který vede k řešení vědeckého problému.“ (Hartl, Hartlová, 2000, str. 377) Smyslem vypracování metodiky posouzení funkčnosti rodiny je nabídnout sociálním pracovníkům nejefektivnější postup při procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti, který bude zahrnovat jednotlivé kroky od navázání kontaktu s rodinou, přes vlastní šetření až k posouzení a uzavření případu u soudního jednání.

V předchozích řádcích jsme se věnovali kontextu procesu, nyní načrtne me kostru metodiky vycházející z výše uvedeného. Ta bude kombinací teorie a praktických poznatků s procesem posouzení funkčnosti rodin získaných při spolupráci s pracovníky OSPOD a základem pro rozvoj závěrečné metodiky vypracované na základě vlastních zkušeností s úpravou rodičovské zodpovědnosti.

1. Přijetí žádosti soudu o prošetření rodinných poměrů - Konkrétní pracovník OSPOD je ustanoven kolizním opatrovníkem nezletilého dítěte a je mu uloženo prošetřit poměry u matky/otce/obou rodičů dítěte a v závěrečné zprávě sdělit své stanovisko k návrhu. Pracovník by se měl na základě soudem uvedených informací a

požadovaných zjištění na setkání s rodinou připravit a být informován o lhůtě odpovědi a termínu soudního jednání.

2. Studium dostupných informací o rodině - Pracovník by měl zjistit, zda je rodina na oddělení již evidována, v tom případě prostudovat vedený spis, což mu umožní zorientovat se v rodinných vazbách, eventuelně využít další možné zdroje informací.
3. První kontakt s rodinou - Před prvním kontaktem by měl mít pracovník základní přehled o rodinné situaci a orientovat se v ní. Pracovník může provést neohlášené šetření v místě bydliště rodiny, zaslat rodičům pozvánku s telefonním kontaktem na oddělení nebo se s nimi spojit telefonicky. Jako první by měl být kontaktován ten rodič, který podal k soudu návrh, respektive ten rodič, kterému by dle návrhu měly zůstat svěřeny děti. Ať je již zvolena jakákoliv forma, je třeba se rodině představit, vysvětlit účel setkání a seznámit rodiče s procesem, který budou nuceni absolvovat.
4. Šetření v rodině - Pracovník by měl do rodiny přicházet s jasnou koncepcí a mít ujasněn cíl šetření (mít představu o minimální délce trvání šetření, navázání dobré spolupráce, zpracování emocí, vyladění a způsobu zaznamenávání informací). Na základě dostupných informací, svého vzdělání a zkušeností by měl mít pracovník připravenou strukturu návštěvy a vědět, na které znaky je třeba se soustředit:
 - složení domácnosti – kdo se v domácnosti pravidelně vyskytuje, kdo s dítětem sdílí jednu domácnost, vztahy mezi nimi
 - bytové poměry – velikost, typ bytu, úroveň bydlení, respekt k soukromí jednotlivých členů
 - ekonomické poměry – příjmy dospělých členů rodiny
 - nezletilé dítě a jeho potřeby
 - vztahy mezi rodiči (subjektivní pohled) – konec společného soužití, kontext rozpadu vztahu, úroveň vzájemné komunikace, finanční kompenzace (výživné), styk druhého rodiče s dítětem
 - úroveň rodičovských kompetencí – prolínání do všech kontaktů pracovníka s rodiči, možno posuzovat dle výše zmiňovaných kritérií Bakaláře (2006)

Návštěva je strukturována do několika fází:

- Přivítání– pracovník by se měl rodině znovu představit. Měl by si všimnout neverbálních i verbálních projevů členů rodiny a umět s nimi pracovat. O kvalitě prvního kontaktu mohou rozhodovat maličkosti (například nabídnutí podání ruky, způsob opětovného představení pracovníka, zopakování smyslu šetření, rozptýlení obav rodiny...), což je třeba mít na paměti.

- Rozhovor – pokud je to nutné, měl by pracovník opětovně seznámit přítomné členy rodiny se svou funkcí v celém procesu a vysvětlit jim další postup (ačkoliv se stává, že rodiče toto slyší opakovaně, je vždy informace zopakovat). Rozhovor by měl probíhat v místnosti, kde se přítomní cítí dobře a to bez rušivých vlivů (pokud možno bez přítomnosti cizích osob). Je – li příchodu pracovníka přítomno dítě, měl by mu rodič umět přiměřeně vysvětlit důvod návštěvy a poprosit o soukromí. Pracovník by měl vést strukturovaný rozhovor podle připravených znaků a zaznamenávat si pouze údaje, které by nebyl schopen později přesně reprodukovat
 - Rozhovor s dítětem – rodič by měl dítě uvést do situace a vysvětlit mu potřebu rozmluvy s pracovníkem. Rozhovor by se měl odehrávat v místě, kde se dítě cítí bezpečně (například dětský pokoj) a měl by bezpečnými tématy také začínat (například koníčky, kamarádi, škola). Pracovník by si během setkání s dítětem neměl zaznamenávat poznámky, aby dítě nebylo zbytečně stresováno hodnotou své výpovědi.
 - Prohlídka bytu/domu – součástí šetření může být prohlídka bytu (v případě pochybností o dostatečné úrovni socioekonomických podmínek by měla být uskutečněna vždy), což někdy vyvolává u mnohých pracovníků a členů rodiny nepříjemné pocity. Je třeba respektovat přání rodiny a zdržet se hodnotících soudů, provozní nepořádek ani chudší vybavení bytu nenaznačuje vždy nižší rodičovské kompetence!
 - Rozloučení – rodiči by měl být předán telefonní kontakt na pracovníka a nabídnuta možnost další spolupráce v případě potřeby.
5. Kontaktování druhého rodiče - Pokud šetření v rodině nenaznačí vztahový problém mezi rodiči a vzhledem k dítěti samotnému (pracovník předpokládá dohodu), lze druhého rodiče nejprve kontaktovat telefonicky, kdy dochází k ověřování základních údajů. Informace získané původním šetřením nabývají na významu ve chvíli, kdy je mezi rodiči v otázce rodičovské zodpovědnosti rozkol, pak je třeba provést opětovné šetření v domácnosti druhého z rodičů.
 6. Šetření v rodině druhého rodiče - Opisuje výše naznačené body šetření v rodině. Šetření by mělo poskytnout informace, na jejichž základ je možné srovnat poměry obou rodičů a jejich rodičovské kompetence.
 7. Společné setkání obou rodičů - Pracovník může nabídnout rodičům společnou schůzku na oddělení, kdy má možnost lépe posoudit vzájemné vztahy a kooperaci

mezi rodiči. Úroveň komunikace o dítěti může pracovníkovi poskytnout cenné informace a dopomoci mu k porozumění situaci.

8. Kompletace informací – zpráva k soudu - Zpráva o prošetření poměrů by měla být sepsána co nejdříve po provedených opatřeních, aby nedocházelo ke zkreslování údajů. Měla by obsahovat stručné shrnutí příčiny rozpadu rodiny, socioekonomické poměry rodiny, vyjádření potřeb dítěte, eventuálně jeho stanoviska k situaci, přání obou rodičů k budoucí úpravě poměrů k dítěti a to, zda jsou schopni se na tomto dohodnout a závěrem stanovisko kolizního opatrovníka k návrhu.

6. Aplikace navržené metodiky při šetřeních v rodinách

Osa metodiky byla sestavována na základě studia teoretických zdrojů a vlastních zkušeností s procesem úpravy rodičovské zodpovědnosti získané během studijní praxe při konkrétním oddělení sociálně právní ochrany dítěte. Formulace výzkumné otázky – tedy jaký pracovní postup je pro pracovníka OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti a pro samotný výsledek posouzení neefektivnější - byla výsledkem studia písemných materiálů a pocitovaného požadavku zainteresovaných odborníků. Vybraná agenda je v praxi orgánů OSPOD zastoupena ve vysokém počtu, nesourodost postupů a využívaných kritérií při posouzení funkčnosti rodin ucelenou metodiku jasně vyžaduje.

Pro ověření aplikovatelnosti navrhované metodiky a její prohloubení v byla následně využita pilotní studie probíhající v rámci pracovní agendy konkrétního OSPOD při současném využití studia písemných materiálů (spisů dítěte), zúčastněného pozorování při vlastních šetřeních a nestandardizovaných rozhovorů s rodinami. Teoretické základy byly ověřovány přímo v terénu.

Studie se zúčastnily rodiny, které za sledované období (červenec – říjen 2008) procházely agendou výzkumníka při procesu úpravy výchovy a výživy k nezletilému dítěti. Konečným vzorkem pro aplikaci navrhované metodiky bylo 20 rodin. Tento počet odpovídá různému množství k soudu podaných návrhů na úpravu rodičovské zodpovědnosti během sledovaného období a také nevyhnutelné selekci případů vzhledem k využitelnosti šetření pro ověření vhodnosti metodiky.

S rodinami bylo spolupracováno na základě výše navrhované struktury, kdy byly zaznamenávány problémy subjektivně vnímané výzkumníkem i negativní reakce členů rodiny na nabídnuté postupy. Rodiny nebyly seznámeny se záměrem vytvořit a případně modifikovat praktickou metodiku využitelnou pracovníky OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti.

Cílem pilotní studie bylo ověřit, zda je možné výše navržený postup aplikovat v procesu práce s rodinou při úpravě rodičovské zodpovědnosti a jeho jednotlivé fáze doplnit poznatky z praktických zkušeností. Předpokladem přitom bylo, že půjde – li například o dohodu mezi rodiči, nebude nutné absolvovat všechny uvedené fáze a naopak se v průběhu šetření mohou objevit potřeby, které metodika neuspokojuje.

Teoretické zkušenosti nabyté studiem odborné literatury a pohovory se sociálními pracovníky OSPOD byly nutně získanými praktickými zkušenostmi

modifikovány. Původně navržený postup byl pomůckou usnadňující volbu konkrétních kroků při práci s rodinou, nicméně individualita každého vedeného případu (každé rodiny) s sebou přinesl potřebu flexibilně reagovat na aktuální problémy a potřeby rodičů i dětí. V následujících řádcích se pozastavíme u jednotlivých fází procesu a jejich aplikaci na práci s konkrétními rodinami.

1. Přijetí žádosti o prošetření rodinných poměrů

V první fázi pracovník reaguje na písemný podnět soudu k prošetření poměrů v konkrétní rodině. Obdrží usnesení soudu o ustanovení OSPOD opatrovníkem nezletilého dítěte, kopii návrhu o úpravě rodičovské zodpovědnosti, předvolání k jednání a žádost o prošetření poměrů v rodině. V něm soudce konkrétně sděluje, na co se má pracovník OSPOD při svém šetření zaměřit, žádost o prošetření poměrů u obou rodičů bývá obvykle doplněna žádostí o zjištění sociálních dávek vyplácených rodině. Pracovník by tak měl vycházet z konkrétní podoby soudního dožádání a podle toho dále jednat.

- *Praxi soudů nelze zevšeobecňovat, nicméně pocíťovaným problémem byla značná obsahová prázdnota požadavku. Bylo by namístě, aby soud dle návrhu rodiče své požadavky specifikoval a nevyužíval pouze normativně předepsaných vzorů sdělení. Paušální požadavky často neodpovídají faktickému stavu dle podaného návrhu. Obvykle se vyskytující dodatek o zjištění sociálních dávek navozuje pocit zuřování práce sociálního pracovníka na pouhého sběrače informací, které ovšem soud zjišťuje vždy sám (bez ohledu na zprávu opatrovníka). Návrhy jsou mnohdy neaktuální, adresy zde uvedené nesouhlasí s faktickým stavem, absentující telefonní kontakt pak samotnou práci neulehčuje. Zlepšení úrovně podaných návrhů, obsahu dožádání a jejich konkretizace dle skutečných nároků soudního procesu by spolupráci zainteresovaných orgánů urychlilo a zkvalitnilo.*

2. Studium dostupných informací o rodině

Dalším krokem pracovníka by mělo být shromáždění dostupných informací, které lze získat například ze spisové dokumentace OSPOD, pokud je zde dítě již vedené. Znamená to projít kartotéku spisů Om (ochrana mládeže) a podle jí vyhledat konkrétní spis dítěte. V něm by měly být uvedeny všechny relevantní informace o dítěti a rodině. Informace získané z dobře vedených záznamů mohou pracovníkovi mnohé ulehčit, naopak nekompletní nebo zavádějící záznamy ztížit. Podstatou však zůstává

nenechat se ovlivnit subjektivními dojmy z předchozí spolupráce jiného pracovníka - při počáteční spolupráci je otevřenost v přístupu k rodině nezbytnou podmínkou kvalitního navázání vztahu. Pokud má pracovník k dispozici takovéto záznamy, měl by do rodiny vstupovat zorientován.

- *V rámci probíhajících šetření bylo zjištěno, že rodiny citlivě reagují na to, s jakými informacemi pracovník do rodiny vstupuje. Neznalost či zmatek ve jménech nebo počtu dětí, kterých se spolupráce týká, byla rodiči negativně, stejně jako neznalost dalších podstatných okolností rodinného uspořádání. Rodina předpokládá, že pracovník je v případě angažován a přesná orientace v rodinné situaci napomáhá k otevření se mu a přijetí jeho role. Stejně nepříjemné pocity může při takovém nedorozumění prožívat sociální pracovník, který tím odhaluje svou nepřipravenost.*

3. Kontaktování rodiče

Ačkoliv rozšířeným přístupem v praxi OSPOD je, že šetření je nutno provádět bez předchozí domluvy s rodinou a tedy bez ohlášení, záleží na volbě každého pracovníka. V této agendě spíše než v jakékoliv jiné lze ovšem těžko hledat pádný argument pro nezbytnost neohlášeného šetření. Je důležité si zodpovědět výše položenou otázku, s jakým cílem a za jakým účelem se pracovník s rodinou setkává. Principem by neměla být kontrola, nýbrž posouzení funkčnosti rodiny z hlediska dalšího vývoje dítěte. Není – li rodina na příchod pracovníka připravena, může se stát, že první kontakt způsobí členům rodiny pocit zahanbení nebo naopak nepřátelského postoje pramenícího z narušování soukromí.

- *První šetření proběhla na základě neohlášené návštěvy v rodině, následně byl využíván princip telefonního kontaktu s tím členem rodiny, u kterého bylo v návrhu potenciálně předpokládáno, že bude mít ve své péči dítě. Změna byla vyvolána zejména negativním vnímáním neohlášené návštěvy pracovníka, kdy následně šetření bylo tímto ovlivněno a také neefektivitou těchto návštěv z hlediska času pracovníka (šest šetření muselo být opakováno z důvodu nezastižení rodiny doma).*
- *Rodinu mohou v následující interakci a spolupráci ovlivnit zdánlivé maličkosti (rozvařená večeře, návštěva, čas ke koupání dítěte, domluvená schůzka mimo domov...), které rozptylují pozornost anebo mohou způsobit pocity studu či provinění (provozní nepořádek, hádka s dítětem). Pověst sociálních pracovníků navíc stále ještě evokuje domněnku potřeby mít vše v naprostém pořádku,*

členové rodiny mají občas tendenci dokazovat plnou spíž a čisté prádlo ve skříni...

Vhodným způsobem, jak se na setkání vzájemně připravit, může být kontaktování rodičů telefonicky, kdy je následně domluvena návštěva v rodině (případně v domácnostech rodičů) dle časových možností obou stran.

Pracovník by měl provádět návštěvu v rodině neohlášen tehdy, pokud mezi rodiči panuje významný rozpor ve vztazích, který komplikuje rozhodnutí o svěřeni dítěte do péče jednoho či obou rodičů nebo pokud má rodič oprávněné námitky k péči druhého rodiče.

- *U konkrétního soudního jednání použila matka argument nahlášeného šetření jako důkaz neschopnosti otce mít ve střídavé péči dítě, když ten byl na návštěvu připraven a věci potřebné pro dítě dokoupil (lze namítat, že se z hlediska zájmu dítěte zdá podstatnější schopnost a vůle otce zajistit vše potřebné než jeho aktuální nepřipravenost).*

Při podezření na výše uvedené komplikace by mělo být šetření zopakováno a to bez předchozí domluvy.

- *Z celého počtu provedených posouzení rodiny se stalo pouze jedenkrát, že snaha dostat dítě do vlastní péče byla motivována touhou ublížit matce, opětovné šetření ve večerních hodinách prokázalo, že otec požívá v nadměrné míře alkohol a v době, kdy měl dítě v péči, byla u něj početná návštěva přátel, kteří v bytě kouřili a hojně popijeli, tento signál byl důvodem důkladného prošetření poměrů a následného nedoporučení svěřit dítě do jeho výlučné péče.*

Většina rodičů není na roli sociálního pracovníka při úpravě rodičovské zodpovědnosti připravena a při prvním kontaktu mohou mít tendenci načínat konkrétní témata, což není vzhledem k tomuto formátu vhodné, podstatné je sdělit motiv a důvod setkání a domluvit konkrétní termín. Někteří z nich pak mohou mít tendenci manipulovat s časem sociálního pracovníka a požadovat setkání dle jejich časových možností bez ochoty se přizpůsobit. Zde je nutné vytyčit si profesionální hranice a uvědomit rodiče o vazbě mezi podáním návrhu na úpravu rodičovské zodpovědnosti s jejich povinnostmi umožnit s tímto související šetření.

4. Šetření v rodině

Osobní přivítání je jedním z momentů, které rozhodují o otevření se ke spolupráci, je tedy vhodné se opětovně představit a poprosit o další rozmluvu na

klidném místě, kde se členové rodiny cítí dobře. Rozhovor by neměl být rušen například rádiem nebo přítomností cizí osoby.

- *Většina rodin, u kterých probíhalo šetření, volila jako místo k rozhovoru kuchyň, což bývá místnost, kde se běžně řeší každodenní rodinná témata a která umožňuje nabídnout pracovníkovi například kávu.*
- *Častým problematickým místem byla přítomnost cizí osoby u rozhovoru (většinou noví partneři rodičů nebo prarodiče dětí). Bylo důležité zvážit, zda je jejich přítomnost pro posouzení rodiny přínosná či naopak některá témata uzavře – v takovém případě bylo rodiči naznačeno upřednostnění rozhovoru bez této přítomnosti, nikdo z nich k tomu však nebyl nucen.*

Navázání komunikace je obvykle na pracovníkovi, který objasní rodičům podstatu a příčinu setkání, eventuálně vysvětlí, že si během rozhovoru bude někdy dělat poznámky, které mu později pomohou rozpomenout si na podstatné informace.

- *Při prvních šetřeních bylo zjištěno, že na rodiče působí otevření spisu a poznámkového bloku značně negativně, což bylo následně ošetřeno právě objasněním důvodu..*
- *Někteří rodiče mívali tendenci vést rozhovor pouze jako stručné odpovědi na konkrétní otázky, navázání otevřené komunikace bylo časově náročnější. Osvědčilo se začínat bezpečnými a ne zcela konkrétními tématy, která navodila přátelštější atmosféru.*
- *Rodiče reagovali citlivě také na řazení připravených témat, otázky ekonomického zajištění rodiny nebo úrovně bydlení je vhodné ponechat ke konci setkání, prvotním tématem rodiny v rozchodu bývají vztahové problémy.*
- *Po pomnutí prvotního ostychu (za předpokladu citlivého a kvalitního navázání kontaktu) měli někteří rodiče tendenci posazovat pracovníka do role psychologa a líčit podrobné okolnosti rozpadu vztahu – ačkoliv je na místě citlivé zvážení, je nutné ohraničit témata a připomenout pozici pracovníka jako opatrovníka dítěte, nikoliv jednoho z rodičů (je zde riziko mnohdy i bezděčné snahy „dostat“ ve sporu pracovníka na svou stranu).*
- *Na druhou stranu bylo někdy značně obtížné přimět rodiče k aktivní komunikaci, v takovém případě se osvědčilo, pokud bylo toto téma otevřeno a vysloveny pocity obav, obranného postoje, špatné zkušenosti nebo námitek k přítomnosti sociálního pracovníka.*

Pracovník by v rozhovoru měl pokrýt následující témata:

- minulost - jak dlouho spolu rodiče nežijí, eventuálně kdy přestali fungovat jako pár, pocíťované příčiny rozpadu vztahu (okolnosti k tomu vedoucí, kontext)
 - přítomnost - aktuální přizpůsobení se změně (bydlení, péče o dítě, styk dítěte s druhým rodičem, poskytované výživné, vzájemná komunikace, schopnost kooperace)
 - budoucnost - subjektivní pohled rodiče do budoucna (představy o další péči a výchově dítěte, zejména o možnostech kontaktu s druhým rodičem, eventuálně požadované výživné)
 - téma dítěte – znalost vnitřního světa dítěte, rodičem vnímané pocity dítěte z rozchodu, změny v jeho chování, potíže vyvolané rozchodem, předpokládané přání budoucího uspořádání vztahů
 - socioekonomické podmínky² - složení domácnosti (kdo se v domácnosti pravidelně vyskytuje, kdo zde společně s dítětem a rodičem bydlí), bytové poměry (velikost a typ bytu, úroveň vedení domácnosti, uspořádání prostoru pro jednotlivé členy), ekonomické poměry (zaměstnání a příjmy rodičů, přiznané sociální dávky) a poměry dítěte (zdravotní stav, aktuální potřeby, náklady na jeho výchovu apod.)
- *S narůstajícím počtem šetření narůstal také prostor pro vyjádření rodičů o předchozích tématech - to, jak rodiče hovoří o rozchodu a jeho příčinách, druhém rodiči a potřebách dítěte o nich a jejich výchovných kompetencí mnohé napoví a je pro posouzení rodiny cenným materiálem.*
 - *Rizikem se ukázala být obtížnost zaznamenat konkrétní výpovědi, není možné zcela se zbavit subjektivního hodnocení výpovědí a jejich následného zkreslení při podávání zprávy.*

Prohlídka bytu není ve většině případů nutná a ani žádoucí, pouze v případě, že existuje podezření na potenciální špatnou péči rodiče, je potřeba citlivě požádat o provedení domácností, tento podnět lze „schovat“ do přání promluvit s dítětem v dětském pokoji, jehož stav mnohé napoví.

² Ačkoliv jsou socioekonomické podmínky zařazeny až na konec výčtu tematických okruhů, pro mnoho soudců bývají právě tyto poměry pro rozhodování nejpodstatnější - některé zprávy podávané k soudu sociálními pracovníky jsou psány jako podle šablony, když popisují zejména tyto znaky rodiny.

- *Prohlídka bytu (která byla při počátečních šetřeních součástí každé návštěvy) byla většinou z rodičů překvapivě přijata bez negativních reakcí, mnozí ji nabízeli hned při vstupu do rodiny, ani v jednom z případů nebyl stav domácnosti významným problémem.*

Konec rozhovoru a přechod k další fázi šetření by měl pracovník ohraničit poděkováním za upřímnost a oceněním otevřenosti rodiče. Je vhodné promluvit o dalším vývoji procesu a chystaných krocích sociálního pracovníka. Ten by se měl ujistit, že rodič má uložen kontakt na oddělení a nabídnout mu možnost obrátit se na něj s případnými problémy či nejasnostmi. Zároveň je třeba se zeptat, zda nebylo v rozhovoru vynecháno pro rodiče důležité téma a zda rozumí všemu, co bylo při šetření vykonáno a sděleno.

5. Rozhovor s dítětem

Pracovník by měl umět vycházet z konkrétní situace a rozhovor s dítětem provést během návštěvy v rodině. V případě, že jsou rodiče v přímém sporu ohledně budoucího uspořádání poměrů a sociální pracovník pocítuje riziko možného ovlivňování dítěte, by mělo být využito například půdy školy nebo jiného prostředí. V takovém případě je lépe navštívit dítě bez předchozí domluvy s rodiči.

Sociální pracovník není odborně vyškolen na vedení rozhovoru s dítětem, což může přispět k zbytečnému zatížení dítěte v již tak takhle náročné situaci. Je - li to možné, měl by rodič, který má dítě aktuálně v péči, dítě na přítomnost sociálního pracovníka připravit a vysvětlit mu důvod setkání. Špatně položené otázky mohou způsobit pocit viny dítěte za nastalou situaci či jej podpořit v domnění, že musí mezi rodiči volit. Rizikem je pocit zodpovědnosti dítěte za vyřčené dojmů, dítěti by proto neměly být kladeny otázky typu „Se kterým z rodičů si přeješ dále zůstat?“

Záznam z pohovoru s dítětem by měl být vypracován co nejdříve po provedení a měl by obsahovat co nejpodrobnější popis prostředí, neverbálních projevů dítěte a jeho vyjádření (možno zaznamenávat doslovné přepisy dětských vět). V žádném případě není vhodné dělat si poznámky během samotného rozhovoru.

- *Při prvních šetřeních (před účinností novely občanského soudního řádu) bylo s dětmi hovořeno pouze v případě, že rodiče nebyli na úpravě poměrů dohodnuti³. Předpokladem takového postupu byla myšlenka primární*

³ Aktuální šetření (prováděná po pilotním průzkumu) již vyžadují pohovor s dítětem v každém případě. Ukazuje se, že v případě dohody rodičů je to mnohdy záležitost spíše formální, kdy děti jsou o všem dostatečně informovány rodiči a návrh uspořádání kopíruje i jejich přání. Zralost a kompetentnost

zodpovědnosti rodičů za dítě a jejich vlastní nejlepší zájem na volbě pro dítě nejvhodnějšího řešení situace. Zásah sociálního pracovníka je dost vyčerpávající pro rodiče v rozchodu, natož pro dítě, které je nuceno hovořit o situaci s pro ně zcela neznámým člověkem.

- *V případech, kdy rodiče nebyli schopni dohody, byl názor dítěte zjišťován. Při významných komplikacích v rodičovském vztahu bylo při snaze vyhnout se ovlivňování dítěte voleno nejčastěji neutrální prostředí školního zařízení.*
- *Dítě nebylo v žádném z případů zváno s rodičem na oddělení, kde se předpokládá větší nervozita z naprosto cizího prostředí, protože je zjevné, že mezi otevřeností a uvolněním dítěte a volbou místa k rozhovoru existuje přímá úměra.*
- *Rozhovory nikdy netrvaly dobu kratší než půl hodiny. Nejprve bylo dítěti vysvětleno s kým a proč hovoří a pro začátek bylo vždy voleno „zahřívací“ a bezpečné téma (například škola, vysvědčení, volný čas, přátelé). Většinou děti trvalo delší dobu, než se uvolnily a začaly komunikovat otevřeně.*
- *Při jednom z rozhovorů byla dítěti ve věku 10 let položena přímá otázka, u kterého z rodičů by si přálo do budoucna zůstat, kdy zazněla jednoznačná odpověď ve prospěch otce. Při dalším šetření se ukázalo, že dítě si tuto konkrétní výpověď kladlo za vinu a neslo si v sobě pocit, že matce tímto ublížilo.*
- *Při dalších šetřeních byla tato otázka různě opisována tak, aby dítě nemuselo nahlas volit mezi oběma rodiči. V případech, kdy dítě jednoznačně upřednostňovalo jednoho z rodičů se tento zájem projevil zřetelně sám, vlastní iniciativní výpovědí dítěte.*
- *K závěru bylo možné dojít pomocí různých otázek – s kým dítě nejčastěji tráví volný čas, kdo se mu věnuje při přípravě do školy, komu se dítě nejčastěji svěřuje, kde se cítí v bezpečí apod.*
- *S ohledem na věk dítěte a jeho rozumovou vyspělost mu byla sdělena všechna možná upořádání (tedy výlučnou, střídavou nebo společnou péči), což ve většině případech způsobilo jasnou volbu dítěte střídavé péče (děti mnohdy vůbec netušily, že je tato forma možná).*

Ukazuje se, že provedení pohovoru s dítětem může významně přispět k rozhodování a odkrýt utajované skutečnosti. Primární zodpovědnost rodičů je sice

rodičů dohodnout se mezi sebou naznačuje většinou i citlivost k přání dětí. Toto však neplatí absolutně a pohovor s dítětem je třeba brát jako pojistku pro případ rodičovských handlů.

předpokládána, avšak dle zkušeností nemusí nutně vést k rozhodnutí, které je nejlepší pro dítě samotné. Pracovník by měl všechny zjištěné skutečnosti důkladně zvážit a dále s nimi nakládat v souvislostech.

6. Kontaktování druhého rodiče

Při navazování kontaktu s druhým rodičem je třeba mít na paměti oprávněný předpoklad stejného přístupu sociálního pracovníka. Domluva o možném šetření může být realizován opět prostřednictvím telefonního rozhovoru. Pokud panuje mezi rodiči prokazatelná přátelská shoda a ti jsou domluveni na uspořádání poměrů k dítěti, je v takovém případě možné provést pouze telefonický rozhovor s druhým rodičem, kde budou informace ověřeny. Pokud se však při šetření vyskytnou jakékoliv pochybnosti, je nutné rodiče navštívit a posoudit poměry v novém kontextu, kdy je možné postupovat dle výše uvedených poznámek.

- *Zpočátku byla prováděna šetření automaticky i když první rodič stvrzoval bezproblémovou dohodu. Přínosem však obvykle bylo pouze osobní setkání s rodičem, který zopakoval již jednou získané informace. Na obou stranách byla vnímána časová nehospodárnost a ze strany rodiče mnohdy také náznak zbytečnosti setkání.*

Zásadou, kterou není vždy snadné dodržovat je, aby se sociální pracovník nenechal ovlivnit subjektivní verzí rodiče, se kterým již kontakt proběhl. Efekt prvního kontaktu nelze zcela eliminovat, nicméně je zásadní otevřít druhému z rodičů stejný prostor, jaký byl nabídnut prvnímu z nich.

- *Zejména při prvotních setkáváních se s rodinou byl výrazným komponentem postojů pocit hledání „pravdy“. Až se vzrůstajícím počtem provedených šetření se tento postoj zmírnil – u většiny provedených šetření se potvrdilo, že každá mince má dvě strany, tedy že neexistuje jediná platná verze událostí.*
- *Bylo však obtížné vědomě se nepřiklánět na stranu jednoho z rodičů, zachovat naprostou neutralitu pak téměř nemožné. Subjektivním pocitům se lze bránit s těžší, bylo však třeba si pocity připustit a zpracovat je do vědomé formy.*
- *V procesu posouzení rodiny se ukázaly nabízené vnímané alternativní pocity dvou dospělých jedinců z jednoho společného života pomocným vodítkem pro lepší pochopení povahových rysů rodičů.*
- *Hledání „pravdy“ bylo nahrazeno hledáním nejlepší možné volby pro dítě.*

7. Doplnění informací o rodině z dalších možných zdrojů

Pracovník by měl v případě nejasností doplnit stávající informace o informace ze školských a zdravotnických zařízení, které dítě navštěvuje. Dětský lékař může sdělit, kdo z rodičů docházel s dítětem na pravidelné kontroly, kterého z nich zná lépe a jaká s ním byla spolupráce, třídní učitelka pak doplní postřehy z třídních schůzek, chování dítěte a spolupráce s rodiči. Informace je možné podpořit výpovědí širší rodiny dítěte a někdy také výpovědí sousedů.

K tomuto kroku je třeba přistupovat uváženě a pečlivě volit, zda je takový rozšiřující kontext nutný. Pouhé kontaktování lékaře, učitelky nebo dokonce sousedů sociálním pracovníkem může vyvolat různé otázky a dítě či celou rodinu označkovat jako problémovou.

- *V uskutečněných šetření nebyla komunikace se sousedem využita ani jednou, občas však bylo nutné spojit se s dětským lékařem a školním zařízením. Lékaři pak v telefonní konzultaci sdělili, co o rodině ví a jak se jim jevila péče rodičů o dítě během vzájemné spolupráce. Třídní učitelé byli vždy navštíveni osobně, což nabízelo širší prostor pro pochopení problematiky.*
- *Výstupem těchto zkušeností bylo, že zdrojem relevantních informací je zejména školní zařízení, ve kterých se dítě pohybuje denně a kde je spolupráce s rodinou základním předpokladem. Učitelé v žádném z případů neměli o rozchodu rodičů ponětí, uvědomovali si sice změnu chování dítěte, nicméně ji nepřisuzovali správnému motivu. Spolupráce tak byla přínosem pro obě strany.*

8. Společné setkání rodičů

V případě, že má pracovník pochybnosti o svých závěrech, nedostává se mu vzhledu do rodinné situace nebo cítí potenciál řešení sporu za pomoci profesionálně vedeného rozhovoru, má možnost nabídnout rodičům společnou schůzku na svém pracovišti. Pracovník by přitom měl rodičům připomenout, že jeho pozice je v zásadě nestranná a jeho zásahy pak směřují pouze ve prospěch dítěte. Taková nabídka může být motivací pouze pro rodiče, kteří nechtějí bojovat, ale nevědí jak uzavřít smír.

Souhlasí – li rodiče se společnou schůzkou, měl by mít pracovník pečlivě prostudovány dosavadní získané informace a vědět, které téma je mezi rodiči zásadní (obvykle svěřeni dítěte do péče konkrétního z rodičů nebo odmítání střídané péče, obvinění z neschopnosti se o dítě postarat). Jsou vynechány verze osobních příběhů a pozornost je věnována hlavnímu tématu. Pracovník si kromě vyjádřeného tématu všímá vlastní komunikace mezi rodiči (například kdo je dominantní, jak se rodiče jsou schopni prosadit, jak na sebe reagují, kdo je účinnější) a jejich schopnosti kooperovat.

V rozhovoru by se měl zaměřovat na pozitivní aspekty rodinné situace a snažit se objevit to, co v rodině funguje.

- *Nabídka společného setkání byla rodiči využita pouze dvakrát. I když byla tato možnost nabízena vždy, když rodiče nebyli dohodnutí, nesetkala se s kladnou odezvou. Obvyklou odpovědí bylo, že svého partnera už otec/matka nechtěli vidět nebo se obávali dalších sporů mezi sebou a schůzka jim připadala zbytečná. Přesto se domnívám, že by tato nabídka měla být přirozenou součástí repertoáru dovedností sociálního pracovníka v kontaktu s rodinou.*
- *V prvním případě měli rodiče naprosto srovnatelné podmínky pro péči o děti, ale otec trval na svěření syna do své výlučné péče a matka byla v tomto ohledu nejistá (nevěřila otci, že bude schopen zajistit ho stejně, jako to dosud dělávala ona). Trvalo dlouho, než otec opustil svůj obranný postoj („jsem na sociálce a tady vyhrát nemůžu“) a začal s matkou o tomto tématu diskutovat. Rodiče nakonec odcházeli s vyjádřením kompromisu, že syn (jehož přáním bylo zůstat u otce), bude svěřen do péče otce, ale u matky se zastaví denně cestou ze školy, kdy s ním matka napíše úkoly a ujistí se, že je vše v pořádku. Ukázalo se, že otec o této konkrétní matčině obavě vůbec nevěděl a domníval se, že ta nechce respektovat přání syna a chce otci ublížit za jejich rozchod. Důležité bylo zklidnění emocí a nabídka stejného prostoru k výpovědím.*
- *Druhé setkání bylo přijato rodiči, kteří se dohodli, že si mezi sebe děti „rozdělí“ – u matky zůstane dcera a otec bude mít v péči syna. Obě děti byly v mladším školním věku. Motivem této schůzky nebyla ani tak vize dohody mezi rodiči (která už prakticky fungovala), ale nabídnutí společného rozhovoru o dopadech takového uspořádání pro sourozence. Rodiče ke schůzce svolili, nicméně během setkání se jejich postoj změnit nepodařilo, vzácně stáli jeden za druhým a pracovník byl v tu chvíli jejich společným nepřítelem.*

9. Syntéza informací a vyjádření stanoviska sociálního pracovníka

Před podáním závěrečné hodnotící zprávy je třeba zkompletovat všechna získaná data z rodinného prostředí a rozhodnout se ke konkrétnímu stanovisku. Motivem rozhodování je nejlepší zájem dítěte. Předkládají – li rodiče soudu ke schválení dohodu, nesmí to automaticky znamenat, že se k ní opatrovník ve svém stanovisku připojí. Jak bylo již uvedeno, rodiče často o osudu dítěte vyjednávají ve snaze vybalancovat zisky a prohry z konečného výsledku nebo slabší rodič ustupuje ve snaze zachovat klidné vztahy a z obavy před dalšími boji v soudní síni.

- *Ukázkovým je případ, kdy rodiče předkládali soudu ke schválení dohodu o svěřeni každého z obou dětí jednomu z rodičů. Motivem však byla skutečně pouze cesta nejmenšího odporu. Matka se otce bála a byla rozhodnutá se podřídit jeho vůli. Pohovorem s dětmi bylo zjištěno, že ty si přejí vyrůstat spolu a nejlépe s oběma rodiči. Závěr opatrovníka s dohodou rodičů nesouhlasil a byla navržena střídaná péče pro obě děti, jelikož rodiče měli srovnatelné podmínky k výchově dětí.*

Opatrovník si musí znovu projít zjištěná fakta a ta zasadit do konkrétních souvislostí. Rozhodování, za jakého uspořádání rodinných poměrů bude dítě lépe prospívat, předpokládá syntézu objektivních a doložitelných faktů a osobních zkušeností s rodinou. Ačkoliv je zde riziko neobjektivnosti opatrovníka z důvodu vlastních vnitřních pohnutek, rozhodování o osudu dítěte nelze založit pouze na sumě zjištěných a přesně měřitelných údajů. Podmínku vnitřní zralosti a profesionality každého sociálního pracovníka snad ani není třeba zmiňovat.

Ačkoliv zárukou práva dítěte na oba rodiče je zejména institut střídané výchovy, tento nelze aplikovat vždy. Jsou – li rodiče dohodnuti na úpravě poměrů a tato dohoda odpovídá skutečnému stavu, není důvod pro její nechválení. Pokud však má opatrovník o účelnosti této dohody obavy, je třeba proti ní vystoupit a hledat jiné řešení. Stejně tak v případě, že rodiče o dítě bojují.

Jsou v podstatě dvě východiska, ze kterých opatrovník vychází:

1. Rodiče předkládají soudu dohodu o úpravě rodičovské zodpovědnosti.
 - Dohoda odpovídá faktickému stavu a nejlepšímu zájmu dítěte => opatrovník se k dohodě připojí.
 - Dohoda neodpovídá faktickému stavu a nejlepšímu zájmu dítěte => opatrovník navrhne na základě posouzení rodiny střídanou, společnou či výlučnou péči jednoho z rodičů.
2. Rodiče nejsou na úpravě poměrů dohodnuti.
 - K rozhodnutí svěřit dítě do výlučné péče jednoho z rodičů je přistoupeno při zjištění, že jeden z rodičů prokazatelně nemá podmínky pro svěřeni dítěte do své péče a nelze předpokládat změnu stavu (například z důvodu časově náročného zaměstnání, zřetelně nepříznivého zdravotního stavu, psychopatologie v osobnosti rodiče, výrazně rizikového chování, nepřijatelných bytových podmínek...).

- Pokud oba rodiče mají podmínky pro výchovu dítěte srovnatelné, vychází opatrovník zejména z názoru dítěte (je – li schopno samostatně vyjádřit svůj názor vzhledem ke svému věku a rozumovým schopnostem), případně nabídne rodičům institut střídavé či společné péče; při rozhodování je možné přihlídnout také k tomu, který z rodičů dává větší záruku neomezování kontaktů dítěte s druhým z rodičů, v krajním případě je možné podat soudu návrh na vypracování znaleckého posudku.

Dosazovat získané informace do rodinného kontextu a určovat žebříček priorit při rozhodování sociálního pracovníka není snadné a nelze při něm vycházet z žádné konkrétní příručky. Každá rodina je jiná a každé posouzení vyžaduje vycházet z jedinečné rodinné situace. Záleží na umu pracovníka získat potřebné informace, zpracovat je v souvislostech a zasadit je do preferovaného žebříčku priorit.

- *Toto lze charakterizovat následujícím případem. Matka žádala o úpravu poměrů ke svým dvěma dětem (staršího školního věku) a navrhovala svěřit je obě do její péče. Při šetření matka uvedla, že otec bydlí v současné době u přítelkyně, která má špatnou pověst a která ho zřejmě brzy vyhodí. Otec má navíc exekuci na svůj plat a nechává se svou přítelkyní živit. Matka trvala na tom, že otec nemá vytvořeny vhodné podmínky a nebude schopen péči o děti zajistit. Při prošetřování poměrů byla tedy navštívena domácnost přítelkyně otce, která byla shledána na zcela vyhovující úrovni. Z rozhovoru s otcem a jeho přítelkyní pak vyplynulo, že dluhy otce jsou společné z doby trvání manželství, ale jelikož matka je evidována na Úřadu práce, je dluh vymáhán od otce. Během několika týdnů měl být dluh splacen. Přítelkyně potvrdila, že v současné době jsou životní náklady hrazeny z jejich příjmů, nicméně existenčně ohroženi nejsou. Syn v rozhovoru uvedl, že si přeje zůstat u otce, dcera pak u matky. Sourozenci si ve svém pubertálním období příliš nerozuměly a upřednostňovaly každý jednoho z rodičů. V konečném stanovisku opatrovníka tak bylo navrženo, aby syn zůstal v péči otce a dcera v péči matky, což bylo nakonec vydáno rozsudkem.*

10. Zpráva o výsledcích posouzení

Zpráva o posouzení rodiny (nebo v soudní terminologii zpráva o poměrech rodiny) je završením celého procesu vedení konkrétního případu. Zpráva je soudu podávána k datu soudního jednání o úpravě rodičovské zodpovědnosti a měla by

obsahovat takové údaje, které soudci nabídnou vzhled do rodinné situace a pomohou mu v jejím zorientování a následném rozhodnutí.

Náležitosti zprávy nejsou nikde specifikovány, záleží tedy vždy na konkrétním soudci, které informace považuje za relevantní pro konečné rozhodnutí. Protože je však tato zpráva významnou a klíčovou pomůckou k zodpovědnému zakončení procesu, měla by nabízet podrobnou charakteristiku rodinného prostředí a vazeb v něm se vyskytujících.

Zpráva by měla obsahovat pouze podstatné a objektivní údaje, které má pracovník potvrzené a které mohou být zveřejněny při soudním jednání. V tom je možné spatřovat jisté dilema pro sociálního pracovníka, který mnohdy musí umět v několika řádcích, které mohou být soudcem při jednání reprodukovány, vystihnout podstatné rysy rodinné situace a zároveň nerozvířit již dost narušené vztahy mezi rodiči.

- *Zprávy byly psány detailně a obsahovaly i interpretace aktuální rodinné situace. Při soudních jednáních bylo bohužel často zjištěno, že soudci zprávu dopředu nenastudovali a při jednání ji četli poprvé. Přitom často opomíjeli vztahové souvislosti a zaměřovali se pouze na výdělkové možnosti rodičů a vyčíslení potřeb dítěte. Jako by otázka výživného měla v úpravě rodičovské zodpovědnosti přednost před úpravou výchovných poměrů.*
- *Soudci využívali přítomnost sociálního pracovníka a možných dotazů k rodině při soudním jednání spíše sporadicky. Výsledným pocitem z absolvovaných soudních jednání tak byla jistá degradace práce sociálního pracovníka na pouhého informátora o zaměstnání, výdělku a bytových poměrech rodičů a potřebách dítěte.*
- *Problémem, který se často vyskytoval, bylo rozhodování o tom, které skutečnosti pracovník ve zprávě zveřejní. Bylo nutné předpokládat, že soudce nevystihne informace, které jsou podstatné pro jeho rozhodování, ale které jsou zároveň mocnou zbraní pro narušení komplikovaných vztahových vazeb a neměly by v soudní síni zaznít. Pro ilustraci je možno uvést jednání, při kterém otec trval na stanovení nepřiměřeně nízkého výživného a matka na toto přistoupila. Při šetření bylo zjištěno, že otec matce vyhrožuje tím, že nepřistoupí - li na jeho požadavek, navrhne při jednání svěření dítěte do jeho péče. Matka trvala na tom, aby ve zprávě opatrovníka nebyla uvedena informace o dlouhodobém psychickém týrání a jeho výhrůžkách, protože se obávala jeho následné reakce. Ve zprávě byla tato skutečnost podrobně popsána. Soudkyně nejenže zprávu*

*před otcem slovně reprodukovala, ale navíc rozhodla navrhou dohodu
schválit v rámci rychlého ukončení řízení.*

7. Metodika posouzení funkčnosti rodin pro OSPOD při úpravě rodičovské zodpovědnosti

V předchozích kapitolách jsme prošli celým procesem úpravy rodičovské zodpovědnosti a upozornili jsme na možná úskalí a komplikace při naplňování teoretických předpokladů posouzení funkčnosti rodiny. Pilotní ověření vede nutně k dalším modifikačním metodiky, která bude vycházet z teoretických předpokladů a zároveň praktických zkušeností získaných při její zkušební aplikaci.

1. Přijetí žádosti o prošetření rodinných poměrů

Celý proces posouzení začíná tím, že je konkrétnímu pracovníkovi předána žádost soudu o prošetření poměrů v rodině, kde dochází k rozchodu rodičů s termínem očekávané odpovědi. K tomuto dožádání je obvykle připojeno usnesení o ustanovení orgánu sociálně právní ochrany dítěte opatrovníkem nezletilého dítěte a předvolání k jednání.

Pracovník by si měl pečlivě prostudovat, jaké dotazy soud v dožádání položil a co přesně po pracovníkovi vyžaduje. Všechny žádosti o spolupráci jsou zakončeny požadavkem sdělení stanoviska opatrovníka k návrhu rodičů. Může se stát, že soudní dožádání neodpovídá skutečné rodinné situaci, což je dáno průtahy při soudních procesech. Pracovník by jej měl brát spíše jako podnět ke vstupu do procesu, který napomáhá v základní orientaci v rodinných poměrech.

2. Studium dostupných informací o rodině

Před tím, než pracovník prvně kontaktuje rodinu, eventuelně ji navštíví, měl by se na takové setkání připravit a nastudovat o ní všechny dostupné informace. Nejprve by mělo být ověřeno, zda je rodina na konkrétním oddělení evidována a zda s ní tedy bylo spolupracováno. K tomu slouží kartotéka tzv. spisů Om (ochrana mladistvých), která pracovníka dovede ke konkrétní složce dítěte.

V ní by měl pracovník nalézt osobní list dítěte, kde jsou uvedeny rodinné vztahy, důvody, pro které bylo dítě do evidence zařazeno a provedená opatření. Spis zároveň obsahuje záznamy ze všech kontaktů rodiny s oddělením (tzv. úřední záznamy) a oficiální dokumenty týkající se například uskutečněných soudních jednání, záznamy z policie, od lékařů apod. Celý spis je pro pracovníka cenným zdrojem informací a může mu být nápomocen při navazování dobré spolupráce s rodinou. Další informace je možno získat od kolegů, kteří byli s rodinou již někdy v kontaktu, ovšem zde by si měl

pracovník dávat pozor na riziko zkreslení objektivního náhledu na rodinnou situaci. Pokud rodina dosud v evidenci není, zakládá pracovník nový spis Om.

3. Navázání prvního kontaktu s rodinou

První kontakt s rodinou by měl pracovník iniciovat co nejdříve od obdržení žádosti, což zabezpečí dostatek času na kvalitní posouzení rodiny. Jako první by měl být kontaktován rodič, který k soudu podal návrh na úpravu rodičovské zodpovědnosti a navrhuje svěřit dítě do své péče, eventuálně ten rodič, kterému je dítě v návrhu potenciálně svěřeno. Neohlášené návštěvy v rodinách v našem případě nutně neznamenají vyšší kvalitu navázání spolupráce a posouzení rodinných poměrů. Naopak mnohdy mohou vztahy mezi pracovníkem a rodinou narušit a zkomplikovat tak jejich vzájemnou důvěru.

S rodičem by se pracovník měl spojit telefonicky, v případě absentujícího telefonního kontaktu může být rodiči zaslána pozvánka na oddělení s telefonním číslem konkrétního pracovníka a prosbou o telefonické kontaktování. V telefonním rozhovoru by se pracovník měl stručně představit jménem svým i jménem organizace a vysvětlit svou roli v celém procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti.

Výstupem rozhovoru by mělo být stanovení konkrétního termínu návštěvy v rodině, který vyhovuje oběma stranám. Vhodným časem jsou odpolední hodiny, kdy se předpokládá, že budou doma děti. Pracovník by měl potřebu jejich přítomnosti doma v době setkání zdůraznit.

4. Návštěva v rodině

Stěžejním momentem posouzení rodiny je šetření v přirozeném prostředí rodiny – tedy doma. Pracovník by si v žádném případě neměl svou práci ulehčovat tím, že s rodinou provede pouze rozhovor na půdě jeho kanceláře. Při návštěvě by měl pracovník vnímat jak proces (struktura šetření, zjišťované informace), tak kontext šetření (postoj rodičů k současné situaci, způsob komunikace, výběr a řazení témat, pozorované interakce). Proces by měl mít předem definovanou strukturu, který by měla být flexibilně přizpůsobována nárokům prostředí a aktuálnímu dění v rodině.

Po přivítání a vzájemném představení by měl pracovník požádat o rozhovor na klidném místě bez přítomnosti cizích osob. Pokud se stane, že rozhovoru chce být přítomno dítě, měl by pracovník rodiče požádat o soukromí. Rodič obvykle nemá ponětí o tom, jaká témata se v rozhovoru mohou objevit a nenapadne je, že by dítě mělo být před nimi chráněno. Chtějí – li být při rozhovoru přítomni jiní dospělí (například noví partneři, prarodiče), měl by pracovník nechat volbu na rodiči.

Důležitou součástí je opětovné objasnění role pracovníka v rodinné situaci, protože při prvotním telefonním kontaktu rodiče obvykle nevnímají pozorně. Pracovník by měl být schopen odhadnout emoční naladění rodiče a přiměřeně na něj reagovat. – v případě pocíťovaných obav by měla být nejprve otevřena bezpečná témata (například pochvala zařízení bytu, rozhovor o dětech).

Následný rozhovor o rodinných poměrech by měl obsahovat témata přítomnosti, minulosti a budoucnosti. Podstatné je, aby pracovník byl schopen setkání jasně tematicky ohraničit a neangažovat se na poli psychologické pomoci dospělým členům rodiny, zároveň by však měl umět dát prostor k vyjádření pocitů a subjektivního náhledu na situaci

Je možné začít tím, co se v rodině děje právě teď, jak rodič vnímá současné vztahy a co je nyní pro něj nejaktuálnějším tématem. Pocíťuje – li pracovník uzavřenost rodiče vůči němu, měl by začít podaným návrhem o úpravě rodičovské zodpovědnosti a postupně prodiskutovat uvedené skutečnosti. To napomůže větší otevřenosti a rozmluvení rodiče. Téma přítomnosti obvykle vede k ohlédnutí rodiče zpět do minulosti, kdy je možné hovořit o důvodech rozpadu vztahu a kvalitě soužití. Stěžejní osou by měl být náhled rodiče do budoucnosti a vyjádření jeho potřeb a přání. Téma dítěte se rozhovorem obyčejně prolíná od počátku, ale pracovník by jej měl ohraničit a zabývat se jím jako celkem. Zároveň by měl pracovník vnímat postoj rodiče k dítěti a znalost jeho vnitřního světa.

Závěrem by měly být zjišťovány konkrétní socioekonomické poměry rodiny, které soudce obvykle zajímají nejvíce. Konkrétně se jedná o zaměstnání rodiče, jeho průměrný příjem, nárok na dávky státní sociální podpory, současné bydlení, stav domácnosti, potenciální vyživovací povinnost k dalším nezletilým dětem. Tyto informace pomáhají soudci zorientovat se v majetkových poměrech rodiny a vyměřit tak odpovídající výživné. Pracovník by si měl tyto otázky skutečně ponechat na konec rozhovoru, kdy se již předpokládá určitá důvěra mezi ním a rodičem, který pak nemá pocit výslechu o jeho soukromých poměrech.

Pracovník by si měl uvědomovat nejen obsah rozhovoru, ale také jeho formu a prostředí, ve kterém probíhá – tedy kontext. Důležitý je například primární postoj rodiče k rozchodu a samotnému návrhu nebo jaké pořadí témat rodič volí a jaká témata zdůrazňuje. Podstatným prvkem bývá respekt rodiče k partnerovi i dítěti a jeho přáním. Pracovník by měl být schopný tyto jevy zaznamenat, uspořádat a dát je do souvislostí.

Prohlídka bytu není nedílnou součástí šetření našeho typu. Pracovník by k ní měl přistupovat pouze ve výjimečných případech, kdy má vážné pochybnosti o úrovni domácnosti, eventuelně kdy má podezření z odhalení mnohem závažnějšího problému než je úprava rodičovské zodpovědnosti. V obou případech by měl být pracovník schopen své přání prohlédnout si bydliště rodiny projevit tak, aby se rodina nemusela cítit dotčena (pracovník může požádat o rozhovor s dítětem v jeho dětském pokoji, jehož stav mnohé napoví).

Návštěvu v rodině by měl pracovník ukončit otevřením prostoru pro případné otázky či vysvětlení nejasností a nabídkou další spolupráce. Pracovník by měl rodiče zopakovat, jak bude dále postupováno dít a že je možné se na něj při potížích kdykoliv obrátit. Nemá-li pracovník telefonní kontakt na druhého z rodičů, může o něj rodiče požádat.

Předpokládané časové nároky šetření v rodině jsou značně individuální a to podle jejích potřeb. Pokud jsou rodiče na úpravě poměrů dohodnuti a toto skutečně odpovídá zájmům dítěte, není třeba se v rodině zdržovat déle než několik desítek minut. V opačném případě může návštěva pracovníkovi zabrat kolem hodiny. Pracovník by si během šetření neměl psát poznámky. Rodiče to obvykle vnímají značně negativně, rozhovor je degradován spíše na výsledek. Potřebuje-li si pracovník zaznamenat některé údaje přesně (například název firmy, dávky státní sociální podpory), měl by na to rodiče předem upozornit. Rozhovorem získané informace by měl pracovník zaznamenat bezprostředně po provedeném šetření tak, aby se vyhnul možnému zkreslení údajů.

5. Rozhovor s dítětem

Pracovník provádí pohovor s dítětem o jeho názoru na situaci vždy, když je schopno tento názor samostatně formulovat. Pracovník by si měl podle povahy případu promyslet, kde a kdy bude s dítětem hovořit a jakým způsobem bude jeho názor zjišťovat. To může být ovlivněno mnoha proměnnými – například věkem dítěte, vzájemnými vztahy v rodině, schopností rodičů dohodnout se a podobně.

Domácí prostředí nabízí malému dítěti větší pocit sebejistoty a bezpečí, dospívajícímu může naopak vadit a ten raději navštíví pracovníka sám na jeho oddělení. Z hlediska vztahů v rodině je volba prostředí k rozhovoru důležitá i pro možné ovlivnění dítěte ze strany jednoho z rodičů. V případě takového podezření pracovníka je vhodné hledat alternativní a neutrální prostředí (například školní družinu). Zjištění názoru dítěte by mělo být do procesu posouzení vkládáno dle potřeb pracovníka a

individuality případu. Je možné s dítětem pohovořit již při první návštěvě rodiny nebo rozhovor odložit na dobu, kdy bude mít pracovník prošetřeny poměry u obou rodičů. Způsob vedení rozhovoru a požadovaný výstup je na předchozích faktorech závislý.

S dítětem by vždy mělo být hovořeno bez přítomnosti rodičů. Pracovník by měl začít představením sebe a své úlohy při rozchodu rodičů dítěte. Dítěti by mělo být vysvětleno, proč je důležité, aby s ním pracovník o situaci v rodině promluvil. Tím je dítě aktivněji zapojeno do probíhajících událostí. Zároveň je třeba vyvarovat se toho, aby dítě mělo pocit odpovědnosti za upřednostnění jednoho z rodičů. Pracovník by měl tyto dvě potřeby vyrovnávat.

Je možné začít v obecné rovině životem dítěte – dotazy na školu, vysvědčení, volný čas a záliby by měly navodit přátelštější a bezpečnější atmosféru. Takovéto „zahřívací“ kolo by nemělo trvat příliš krátce, aby dítě nezískalo dojem povrchního zájmu. Během tohoto rozhovoru má pracovník šanci dozvědět se mnohé o rodinné situaci a kvalitě rodinných vztahů (např. kdo se s dítětem učí, kdo je na něj přísnější, kdo se mu ve volném čase věnuje). Hloubka navázání kvalitního vztahu by měla být přímo úměrná problematice rodinných poměrů.

Pracovník může jako spojnicí se současnou situací využít dotaz, co všechno se v jeho životě změnilo rozchodem rodičů a jak by si dítě přálo, aby se situace vyvíjela dál. Zároveň by dítěti měly být popsány možné varianty budoucího uspořádání rodinných vztahů, o nichž dítě nemá mnohdy ani tušení. Podstatné je, aby pracovník dítěti nepokládal přímou otázku typu „u kterého z rodičů chceš po rozvodu být?“ a dítě tak nemělo dojem, že je rozhodnutí pouze na něm. Závěrem by měl pracovník dítěti přiměřeně jeho věku nabídnout možnost obrátit se na něj s žádostí o pomoc. Pracovník by si neměl dělat při rozhovoru poznámky a informace si zapsat bezprostředně po setkání.

6. Navázání kontaktu s druhým rodičem

Kontakt s druhým rodičem může pracovník navázat opět prostřednictvím telefonního rozhovoru. Pracovník by měl v úvodu sdělit, v jaké záležitosti rodiče kontaktoval, protože ten nemusí být o podaném návrhu informován. V každém případě by se měl pracovník rodiči představit, vysvětlit svou roli a seznámit je s dalšími kroky. V případě, kdy pracovník předpokládá dohodu mezi rodiči a má zjištěné stanovisko dítěte, může rodiče pouze požádat o potvrzení dosavadních informací a vyjádření jeho souhlasu s návrhem. Pokud je rodič o návrhu dostatečně informován a souhlasí s ním

nebo jsou – li rodiče spolu na úpravě poměrů dohodnuti, je možné tímto rozhovorem celý proces zakončit.

Pokud rodič během rozhovoru vyjádří nesouhlas s návrhem a je zřejmé, že k úpravě rodičovské zodpovědnosti zaujímá jiné stanovisko, měl by být telefonní hovor ukončen s dojednáním termínu návštěvy pracovníka u druhého rodiče. Šetření by mělo probíhat v závislosti na zjištěných skutečnostech, ale v podstatě kopíruje výše uvedené body šetření v rodině.

Při střetu rozporuplných informací by se měl pracovník snažit zachovat náležitý odstup a žádnému z rodičů nestránit. Je obtížné vyrovnat se s vlastními negativními pocity vůči jednomu z rodičů a zůstat neutrální. Nicméně pracovník by v rodinných příbězích nikdy neměl hledat pravdu, ale měl by nacházet budoucí uspořádání rodinných poměrů tak, aby naplňovaly nejlepší zájem dítěte.

7. Doplnění informací o rodině z nezávislých zdrojů

V případě, že se rodiče nejsou schopni na úpravě poměrů nadále dohodnout a pracovník tak stojí před otázkou, který z nich zajistí lépe zdárný vývoj dítěte, je možné doplnit stávající informace z dalších zdrojů blízkých rodině. Pracovník by se měl obrátit na školní nebo zdravotnická zařízení a kontaktovat relevantní osoby, které mají s rodinou dlouhodobější zkušenosti. Zejména třídní učitelé dětí na základních školách, kde je předpoklad úzké spolupráce školy a rodiny, jsou cenným zdrojem informací. Pracovník může zjišťovat zájem rodičů o dítě během školní docházky, kdo psal s dítětem domácí úkoly, o kterém z rodičů dítě více hovoří, jak a zda vůbec se chování dítěte v poslední době proměňuje apod.

8. Setkání rodičů na oddělení

Společná schůzka rodičů na oddělení by měla být pracovníkem iniciována vždy, když rodiče nejsou schopni domluvy - v takovém případě pracovník vystupuje v roli neutrálního prostředníka.

Pracovník by měl rodičům nabídnout konkrétní termín setkání za účelem společné dohody. Předpokladem je dopředu připravená struktura rozhovoru a jeho hlavní témata. Smyslem setkání je rozpoznat hlavní příčiny neshod mezi rodiči a hledat jejich možná konkrétní řešení. Setkání zároveň mnohé napoví o osobnostech rodičů a motivech jejich jednání. Pracovník by měl během setkání vyzdvihovat silné stránky rodiny a chválit oba rodiče za jakékoliv dílčí úspěchy.

Po přivítání obou rodičů by měl pracovník shrnout důvod setkání a vymezit oblasti, ve kterých jsou rodiče ve sporu. Ti by pak měli mít stejnou příležitost vyjádřit

se ke svým obavám a přáním. Pracovník by měl do rozhovoru vstupovat v případě, že se stává nekonstruktivní. Pracovník by měl hlídat ohraničení schůzky jak z hlediska času, tak probíraných témat. Pokud se zřejmé, že rodiče nedojdou ke vzájemné shodě alespoň v některých ze základních střetů, měl by pracovník schůzku ukončit, eventuelně rodičům nabídnout profesionální pomoc mediátora nebo služby odborného poradenského zařízení. Záznam ze setkání by měl podrobně popisovat komunikaci mezi rodiči a to nejen verbální, ale také neverbální. Pracovník by neměl popisovat pouze samotný děj, ale také celkový kontext setkání, který může při pozdějším rozhodování o výchovných kompetencích mnohé napovědět.

9. Syntéza informací a vyjádření konečného stanoviska pracovníka

V této fázi by měl mít pracovník shromážděny všechny informace o rodině, které jsou mu dostupné. Předpokladem úspěšnosti posouzení zjištěných údajů jsou dobře vedené záznamy a v konečné fázi kvalitně vedený spis. Pracovník by si měl vyhradit čas na přečtení objektivních faktů i vlastních subjektivních dojmů z kontaktu s rodinou. V případě, že si pracovník není jistý některými svými úsudky, měl by je konzultovat se svými kolegy, kteří mohou nabídnout nestranný vhled do situace.

Pracovník by měl prvotně vycházet z návrhu rodičů, respektive jejich představ o uspořádání rodinných vztahů. Ideálním východiskem je situace, kdy jsou rodiče na úpravě poměrů dohodnuti a tato dohoda odpovídá přání dítěte i závěrům pracovníka, tehdy pracovník navrhouvanou dohodu schválí. Pokud jsou rodiče dohodnutí, ale motivem se zdá být spíše vlastní zájem než zájem dítěte, měl by pracovník zaujmout vlastní stanovisko a proti dohodě rodičů vystoupit. V takovém případě je třeba připravit si k soudnímu jednání pádné argumenty, které svědčí proti schválení dohody, kterou soud obvykle při jednání upřednostňuje.

Nedohodnou – li se rodiče na úpravě poměrů, měl by pracovník zvážit následující – úroveň podmínek obou rodičů pro výchovu dítěte, přání dítěte, preference institutu střídavé výchovy, respekt rodičů k právu dítěte na styk s oběma z nich. Pořadí důležitosti nelze určit jednoznačně, vždy záleží na konkrétní rodinné situaci. Právě v této fázi by měl pracovník nejvíce prokázat svou schopnost analýzy informací a seřazení priorit pro zdárný vývoj dítěte.

10. Závěrečná zpráva

V závěrečné fázi celého procesu by měl pracovník sepsat zprávu o prošetření poměrů v rodině, která soudci umožní vhled do rodinné situace a pomůže mu ke

kompetentnímu rozhodnutí. Závěr zprávy by měl být věnován vyjádření vlastního stanoviska opatrovníka a jeho doporučení k rozhodnutí soudce.

Protože obsah a požadované náležitosti zprávy nejsou nikde specifikovány, měl by pracovník reagovat zejména na žádost soudu o prošetření poměrů a otázky v ní uvedené. Tato žádost však obvykle nevystihuje aktuální rodinnou situaci a nereaguje tak na skutečné potřeby soudce ke kvalifikovanému rozhodnutí. Pracovník by tedy měl dožádání brát spíše jako odrazový můstek k vlastním otázkám, na které bude hledat odpověď.

Značná pozornost by měla být věnována jednotlivým formulacím a skutečnosti v ní uváděné jako fakta, by měly být ověřitelné. Pokud má pracovník potřebu vyjádřit vlastní pocity ze spolupráce s rodinou, měl by je zřetelně odlišit a pojmenovat jako vlastní úsudky. Přitom je třeba mít na vědomí, že zpráva bude při jednání čtena nahlas a informace v ní uvedené by mohly mít na rodinnou situaci nepředvídatelné dopady.

Zpráva by měla popsat aktuální situaci v rodině (jak dlouho spolu rodiče nežijí, kdo z nich po tuto dobu pečuje o dítě, jak jsou rodiče schopní se spolu domlouvat, jaké mají představy o budoucnosti dítěte, přítomnost konkrétního rizika pro výchovu dítěte rodičem apod.), informovat a životních podmínkách rodičů (bydliště, zaměstnání, plat, nárok na dávky, platba výživného), představit nezletilé dítě (školní zařízení, zdravotní stav, volnočasové aktivity, přání dítěte ohledně rozhodnutí soudce apod.) a popsat spolupráci rodiny s pracovníkem. Zde je možné uvést specifika v chování rodičů a vlastní úsudek pracovníka.

Zpráva by měla být zakončena vyjádřením stanoviska opatrovníka k návrhu na úpravu rodičovské zodpovědnosti a jeho vysvětlení v souvislosti s uvedenými skutečnostmi.

7.1 Využití metodiky v praxi OSPOD

Pracovníci OSPOD volají po vytvoření metodik v oblasti sociálně právní ochrany dítěte zejména tehdy, jsou – li za něco kritizováni. Je pochopitelné, že pokud neexistuje žádná ucelená koncepce práce, je obtížné hodnotit a sankcionovat jakékoliv pracovní postupy. Jistota samotných pracovníků je s každou další kritikou narušována, protože neexistuje žádné vodítko, které by jim pomohlo svou práci ohodnotit. Praktická činnost OSPOD je charakteristická tím, že jeden případ může být řešen toliko způsoby, kolik existuje sociálních pracovníků. Většina praktiků má povědomí o tom, jak by se to mělo dělat, ale zřídka pro to nalézají podepření v konkrétní metodice práce.

Na druhou stranu je právě činnost v sociální oblasti, speciálně na úseku sociálně právní ochrany dětí, činností natolik specifickou, že se leckdo může zavádění jednotných postupů bránit a argumentovat jedinečností každého evidovaného případu. Absence jednotných metodik způsobuje, že jsou pracovníci nuceni volit postup ke každé agendě intuitivně a mnohdy pouze na základě nabytých zkušeností či konzultací s kolegy. Takovýto způsob práce se lehce zautomatizuje a obtížně mění. Nabídnutí metodik vytvořených „shora“ povede zřejmě k mnoha výtkám a kritikám ze strany sociálních pracovníků. Ti mohou léty praxi nabýt dojmu, že právě a jedině oni jsou experty na danou oblast. O tom, jak bude metodika přijata, rozhoduje nejen její kvalitní zpracování, ale také jednotlivé osobnosti pracovníků.

Přínosy metodiky jsou zřejmé. Ta by zejména měla sjednocovat postup jednotlivých pracovníků nejen v rámci oddělení, ale v rámci jednotlivých OSPOD. Jednotnost procesu by umožnila lépe hodnotit kvalitu postupu pracovníka. Například opomenutí některého významného kroku z vytvořené metodiky může signalizovat nedůslednost nebo zjednodušení si práce a tedy možné pochybení. Jak již bylo zmíněno, dosavadní postupy pracovníků nemají jednotnou strukturu a mohou podléhat momentálnímu časovému tlaku nebo třeba negativnímu naladění pracovníka. Absence metodiky dovoluje, aby pracovník jednal s rodinou pouze v kanceláři, aniž by ji navštívil v jejím přirozeném prostředí. Způsobuje také, že si pracovník dovolí zredukovat zjišťované informace na minimum, aniž by se snažil pochopit souvislosti problému. Po pracovníkovi není vyžadováno, aby se snažil o rodině dozvědět co nejvíce relevantních informací, ani aby tyto informace uměl zpracovat a podle toho jednal. Požadavek držet se stanovené metodiky by měl takováto pochybení omezit, případně je včas objevit.

Naplňování metodiky by mělo přispět k větší profesní jistotě pracovníka. Otevřenost pracovních postupů zapřičiňuje nejistotu v podnikaných krocích. Ty jsou však bedlivě sledovány, vyhodnocovány a eventuelně kritizovány. Pracovníci si často stěžují, že pokud se případ tzv. nepovede, je velice snadné obvinít je ze selhání. Stanovení konkrétních postupů v rámci jednotlivých agend by tedy posílilo pozice pracovníků i jejich praktickou činnost.

Pro pracovníky, kteří chtějí svou práci odvádět co nejlépe, by měla metodika znamenat impuls ke zkvalitnění své činnosti. Konfrontace vlastní praxe s metodickým manuálem nutně vede k sebereflexi a tím k odstranění možných nedostatků či využití neobjevených rezerv. Srovnání metodiky s praktickou činností jednotlivých pracovníků

by zároveň mělo vést k dalším úpravám metodiky, která je živým materiálem a takové změny už ze své podstaty předpokládá.

Zdá se, že po metodikách volají spíše vedoucí pracovníci. V myslích mnoha řadových pracovníků je zakořeněno, že jejich zkušenosti z terénu jsou dostatečným základem pro práci s rodinou. K pocitu jistoty dobře odvedené práce jim v lepším případě stačí vlastní úsudek, zkušenosti nabyté praxí a pravidelné konzultace s kolegy. V horším případě pak pocit moci a neomylnosti v rozhodování o osudu cizích lidí. Nelze tvrdit, že by pracovník nemohl odvádět svou práci kvalitně i bez jednotného pracovního postupu. To ovšem předpokládá zkušenost, osobní zralost a značnou profesionalitu, což ne všichni pracovníci OSPOD naplňují. Stereotypní způsob uvažování, rutinní postupy a neměnnost praxe může u pracovníka vyvolávat dojem, že je v této agendě expertem, který již nemá co měnit. Jakékoliv narušení zaběhnutého řádu věcí může způsobit nejistotu pracovníka a jeho vyvolání obav ze selhání. To vysvětluje, proč se mnoho z nich staví k tvorbě metodik negativně a s trochou jízlivosti. Nevyvrací to ovšem potřebu tvorby metodických materiálů a jejich aplikace.

Jedním z argumentů proti metodikám tvořeným v sociálně právní ochraně dětí je „živost“ rodinného systému a specifčnost jednotlivých případů. Pracovníci často vysvětlují, že při práci s rodinou nelze spoléhat na jednotný postup, protože každý případ je jedinečný a vyžaduje flexibilní reakce pracovníka. Záleží ovšem na jejich schopnosti takový materiál využít co nejlépe, eventuelně jej proměňovat právě podle individuálních požadavků klientské rodiny. Praxe s sebou přináší mnoho neočekávaného a je na každém z pracovníků, aby metodiku pouze slepě neaplikoval. Pokud ji bude využívat správně, měla by mu být spíše pomocníkem.

Agenda rodin procházejících rozchodem je v praktické činnosti ODSPOD zastoupena nejvýrazněji. Pracovníci se s rodinou v rozchodu setkávají takřka denně a samotnou úpravou rodičovské zodpovědnosti bohužel jejich práce nekončí. Povrchní rozhodování a nekvalitní spolupráce s rodinou se obvykle odrazí v nutnosti s rodinou dále spolupracovat při změnách výchovy nebo opakovaných úpravách styku. Nekvalitně odvedená práce může být prvotní příčinou narušení rodinných vztahů a v důsledku může zapříčinit narušení psychiky dítěte. Jistě, vždy je možné připomenout argument, že v konečné fázi nerozhoduje sociální pracovník, ale soudce. Je však potřeba si uvědomit, že soudce rozhoduje zejména na základě podkladů, které mu sociální pracovník připraví. Z těchto důvodů jsou nároky na kvalitní posouzení rodinných

poměrů značné. Pracovník si svá stanoviska musí umět obhájit sám před sebou, svým nadřízeným pracovníkem, soudcem a koneckonců zejména před konkrétní rodinou.

Závěr

Cílem mé diplomové práce bylo vypracovat na základě teoretických předpokladů a vlastního šetření metodiku posuzování funkčnosti rodin procházejících rozvodem či rozchodem (a s tím souvisejícím procesem úpravy rodičovské zodpovědnosti k nezletilým dětem). Tato metodika měla být vytvořena pro pracovníky orgánů sociálně – právní ochrany dětí, kteří s rodinami v rozchodu denně pracují, aniž by měli k dispozici jakékoliv koncepty požadovaných postupů. Hlavním smyslem tvorby metodiky bylo navržení takového postupu, který bude maximálně efektivní z hlediska kvalitního posouzení rodinných poměrů a rozhodnutí pracovníka o stanovisku k výchově dítěte po rozpadu rodiny.

Metodika vychází ze studia odborné literatury, zkušeností získaných spoluprací s konkrétními pracovníky orgánu sociálně právní ochrany dětí a její konečná verze byla modifikována na základě aplikace při vlastních šetřeních. Navržený postup neobsahuje žádné převratné změny pro práci s rodinou v rozchodu, nicméně jsou v něm navrženy takové kroky, na jejichž základě má pracovník šanci navázat s rodinou kvalitní spolupráci. Ta je východiskem pro navázání důvěrného vztahu mezi pracovníkem a rodinou, což v konečné fázi umožňuje posouzení funkčnosti rodiny.

Vztahy v rodinách, které přicházejí do kontaktu s pracovníky OSPOD, bývají většinou silně narušeny, v případě rozchodu rodičů to platí dvojnásob. Vstup pracovníka za pomyslnou čáru oddělující soukromý život od toho veřejného bývá rodinami vnímán silně negativně. Pracovníci si mnohdy ani neuvědomují, jak pozorně členové rodiny sledují každý jejich krok a jaké zdánlivé maličkosti mohou způsobit jejich negativní postoj, jaké reakce může nesprávný pracovní postup vyvolat.

Při koncipování metodiky bylo zjištěno, že mnozí pracovníci jednají při práci s rodinou pouze na základě intuice nebo předpokládané zkušenosti, mnozí pak svou roli opatrovníka dítěte redukuje pouze na sběr informací o socioekonomických poměrech rodiny, aniž by rodině nabídli kvalifikovanou pomoc nebo poradenství. Jejich postupy jsou nejednotné a mnohdy rodinné vztahy spíše rozbouří než zklidní. Objem těchto případů v rámci agendy SPOD svádí pracovníky k rutinním postupům, které jsou stále více zjednodušovány. Rodiny v rozchodu jsou pro ně totiž často případy, které není třeba vnímat nijak zvlášť důkladně - dítě má rodiče, kteří se o něho starají, pouze se rozhodli rozejít se. Takoví pracovníci však často zapomínají, jaké škody rodiče v dítěti dovedou v rámci partnerských bojů napáchat. Není výjimkou, že pracovník zvládne

posoudit rodinné poměry a vyjádřit se k tomu, u kterého z rodičů bude dítě potenciálně lépe prospívat tzv. od stolu, na půdě své kanceláře během jednoho dne. Pracovník by měl při práci s rodinami v rozchodu dodržovat základní postupy a pravidla, která mu samotnou práci usnadní a nedovolí mu opominout skutečnosti zásadní pro jeho konečné stanovisko o poměrech dítěte.

Na základě uskutečněných šetření byl navržen postup, který byl rodinami vnímán jako postup nejméně poškozující jejich svébytnost a který zároveň nabídl možnost posouzení funkčnosti rodiny. Musela být přitom hledána rovnováha mezi potřebou pracovníka naplnit svou roli opatrovníka nezletilého dítěte a potřebou rodiny ohlídat si své hranice soukromí, což mnohdy nebylo snadné. Bylo například zjištěno, že neohlášené návštěvy rodin ovlivňují první kontakt s pracovníkem významně negativně. Konečná šetření tak byla prováděna na základě telefonické domluvy pracovníka s rodinou, což způsobilo otevřenější přístup rodičů k projednávání záležitosti.

Přínosem metodiky je zejména sjednocení postupu jednotlivých sociálních pracovníků a možnost jejího využití jako nástroje pro hodnocení těchto postupů. Dobře připravená metodika a její rozumná aplikace může napomoci, aby se pracovník rozhodoval s větší jistotou a měl pro takové rozhodování větší oporu. Zásahy sociálních pracovníků do života rodin by totiž neměly být svévolné a intuitivní. Jak již bylo jednou řečeno, pro pracovníka je rodina mnohdy pouze pracovním úkolem, pro rodinu je však sociální pracovník jedinečným elementem vstupujícím do jejího soukromí. Výše uvedená metodika by měla částečně přispívat k tomu, aby byl tento vstup co nejprofesionálnější a aby přinášel co možná nejkvalitnější rozhodování pracovníků o dalším osudu rodin a dětí v nich.

Metodika má samozřejmě svá omezení, na které je třeba brát zřetel. Rodina je živý systém, který je schopen nabídnout pokaždé zcela jedinečný a individuální problém, na který připravená metodika nebude schopna reagovat. S každým jednotlivým pracovníkem a jeho zkušenostmi by se pak její struktura a jednotlivé kroky mohly obměňovat, protože každý pracovník může klást důraz na její jiné aspekty. Žádná metodika není materiálem neměnným a k její modifikaci by mělo docházet vždy, když tuto potřebu praxe naznačí. Jedině tak může být pro sociální pracovníky kvalitním vodítkem v jejich každodenní práci s rodinou.

Využití výše navrhované metodiky předpokládá ochotu vyzkoušet nový postup práce, opustit zaběhnuté stereotypy a věnovat se mnohdy zdánlivě rutinním případům s otevřenými očima. Také to předpokládá dostatek času pro jednotlivé případy, což

obvykle není na pracovišti OSPOD reálné. V neposlední řadě klade metodika zvýšené nároky na vnímání rodinných interakcí a jednotlivých událostí. Pracovník se jejím aplikováním vystavuje možným pocitům nejistoty pramenícím z objevování nových cest při posuzování rodinných poměrů. Navržená metodika v žádném případě neaspiruje na jediný možný způsob práce s rodinou v rozchodu, nabízí však sociálnímu pracovníkovi jednu z možných optik. Vyvolá – li její prostudování ve čtenáři konkrétní otázky, náměty ke zlepšení, nesouhlas či prostě jen diskuzi, naplnila svůj účel.

Resumé

Diplomová práce pojednává o procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti k nezletilému dítěti, jehož výsledkem je svěření dítěte do péče jednoho či obou rodičů a stanovení výše částky určené na jeho výživu. Celým procesem provází rodiče a zejména jejich děti kolizní opatrovník orgánu sociálně právní ochrany dítěte. Hlavním smyslem jeho práce je zprostředkovat soudci takové informace, které mu pomohou zorientovat se v rodinných poměrech a rozhodnout o nejlepším zájmu dítěte. Tato diplomová práce hledá odpověď na otázku, jaký pracovní postup je z hlediska posouzení funkčnosti rodiny nejefektivnější. Je vyjádřením potřeby identifikovat takový postup práce, který bude pracovníkovi zdrojem kvalitního posouzení rodiny a rodině samotné nebude ubližovat.

Cílem práce je navrhnout na základě teoretických předpokladů a vlastních zkušeností metodiku posouzení funkčnosti rodiny, která bude následně aplikována při šetřeních v rodinách procházejících úpravou rodičovské zodpovědnosti. Její konečná podoba je syntézou teoretických předpokladů a praktických zkušeností s rodinami. Závěrečná metodika je zpracována na základě kvalitativního výzkumu prostřednictvím techniky studia písemných pramenů, přímého pozorování a nestandardizovaných rozhovorů.

Navržená metodika přináší konkrétní pracovní postup směřující k navázání dobré spolupráce s rodinou, provází pracovníka šetřením v rodině, ukazuje další možné zdroje posouzení rodiny a shrnuje předpoklady pro vyjádření konečného stanoviska opatrovníka k rodinným poměrům. Její návrh je první vlaštvou v oblasti tvorby metodik pro práci s rodinami a má – li být pro pracovníky přínosem, je nutné uvést ji do běžné praxe a na základě zkušeností dalších pracovníků ji dále modifikovat.

Summary

The master thesis deals with the process of adjudication of parental responsibility towards minor child. Its outcome should be a fosterage to one or both parents and the decision about the infant's maintenance. Parents and especially the child are in this process accompanied by their collision guardian from the department of social and law protection of minors. The main goal of the work of the collision guardian is to mediate to the judge such an information which will help him to get orientated in

family relationships and to decide about the best interest of the child. This diploma thesis tries to find the answer to the question which procedure is the best from the perspective of judgment on the family functions. This procedure has to be a source of high-quality judgement on the family and in the same moment it will not hurt the family itself.

The goal of this thesis is to suggest the procedure of family assessment based on theoretical approach and personal experiences from the work in the field, This procedure will be consequently used for families going through adjudication of parental responsibility. Final methodology is elaborated on the basis of qualitative research through studying of written sources, direct observation and interviews

Suggested methodology brings along concrete work procedure pointing to establishing good co-operation with the family, it also accompanies the collision guardian in his family investigation, it shows another possible sources of family examination and last but not least it summarises the conditions for final statement of the collision guardian. Its suggestion is the first swallow in the field of methodologies suggested for family investigations. If we wanted it to be a real contribution, it is necessary to put it in practise and to provide modifications based on the experiences from the field.

Použitá literatura:

Bakalář E. et al.: Rozvodová tematika a moderní psychologie. Praha, Karolinum 2006

Bakalář E.: Průvodce otcovstvím aneb Bez otce se nedá (dobře) žít. Praha, Vyšehrad 2002

Hartl P., Hartlová H.: Psychologický slovník. Praha, Portál 2000

Kovařík J.: Posuzování potřeb ohroženého dítěte. In Matoušek O.: Metody a řízení sociální práce. Praha, Portál 2003 (a)

Koncepce péče o ohrožené děti a děti žijící mimo vlastní rodinu do roku 2008 (MPSV 2006)

Matoušek O. et al.: Metody a řízení sociální práce. Praha, Portál 2003 (a)

Matoušek O. et al.: Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení. Praha, Portál 2007

Matoušek O. et al.: Základy sociální práce. Praha, Portál 2001

Matoušek O.: Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha, Sociologické nakladatelství 2003

Matoušek O.: Slovník sociální práce. Praha, Portál 2003 (b)

Matoušek O.: Ústavní péče. Praha, Sociologické nakladatelství 1995

Možný I.: Česká společnost. Praha, Portál 2002

Možný I.: Rodina a společnost. Praha, Sociologické nakladatelství 2006

Navrátil P.: Sociálně – právní ochrana dětí postrádá vhodné procedury pro posouzení rodiny. In. Sociální práce 2/2005

Novák T., Průchová B.: Předrozvodové a rozvodové poradenství. Praha, Grada Publishing 2005

Sborník přednášek z XVIII. konference Společnosti sociálních pracovníků ČR: Úskalí zákona o sociálních službách. Praha, MPSV 2008

Sborník stanovisek veřejného ochránce práv: Rodina a dítě. Praha, ASPI 2007

Satirová V.: Kniha o rodině. Praha, Institut Virginie Satirové 1994

Singly F.: Sociologie současné rodiny. Praha, Portál 1999

Sirovátka T. et al.: Rodina, zaměstnání a sociální politika. Brno, Masarykova univerzita 2006

Sobotková I.: Psychologie rodiny. Praha, Portál 2007

Sullerot E.: Krize rodiny. Praha, Karolinum 1998

Teyber E.: Děti a rozvod. Praha, Návrat domů 2007

Tomeš I. et al.: Sociální správa. Praha, Portál 2002

Tomeš I.: Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost. Praha, Socioklub 2001

Úlehla I.: Umění pomáhat. Praha, Sociologické nakladatelství 1999

Warshak E.: Revoluce v porozvodové péči o děti. Praha, Portál 1996

Zich F.: Úvod do sociologického výzkumu. Praha, Express 2004

Právní předpisy:

Zákon č. 94/1963, o rodině, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 99/1963 Sb., občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů

Elektronické zdroje:

Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006 - 2009 (dostupné na http://www.mpsv.cz/files/clanky/2991/Akcni_plan.pdf)

Národní koncepce rodinné politiky (dostupné na http://www.mpsv.cz/files/clanky/2125/koncepce_rodina.pdf)

Národní zpráva o rodině (dostupné na http://www.mpsv.cz/files/clanky/899/zprava_b.pdf)

Portál ministerstva práce a sociálních věcí (dostupné na <http://www.mpsv.cz/cs/4>)

Schene P.: Comprehensive Family Assessment Guidelines for Child Welfare (dostupné na http://www.acf.hhs.gov/programs/cb/pubs/family_assessment/index.htm)

Trapková L., Chvála V.: Děti s ďábelským věnem. (dostupné na http://zpravy.idnes.cz/deti-s-dabelskym-venem-z-neuplnych-rodin-fd8-/kavarna.asp?c=A080425_133947_kavarna_jba)

Why a Family Assessment (dostupné na <http://family.jrank.org/pages/506/Family-Assessment.html>)

Ostatní:

Matoušek O., Kroftová A.: Metodika šetření v rodině pro PMS. Autoreferát 2007

Bibliografický záznam:

PETROVÁ, Veronika. Metodika posuzování funkčnosti rodiny pro OSPOD (agenda úpravy rodičovské zodpovědnosti při rozchodu/rozvodu rodičů). Praha: Karlova univerzita, Filozofická fakulta, Katedra sociální práce, obor Sociální práce. 2008. Vedoucí diplomové práce Doc. PhDr. Oldřich Matoušek

Resumé:

Diplomová práce pojednává o procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti. Smyslem tohoto procesu je úprava práv a povinností rodičů k nezletilému dítěti ve chvíli, kdy se rodiče rozcházejí a je třeba novou formu soužití právně legalizovat. Celým procesem provází rodinu kolizní opatrovník orgánu sociálně právní ochrany dítěte (OSPOD). Jeho posláním je chránit nejlepší zájem dítěte a poskytnout soudu takové informace, které mu napomohou v zorientování se v rodinných poměrech při výsledném rozhodování o nejlepším uspořádání rodinných poměrů po rozpadu rodiny. Konkrétní náplní činnosti sociálního pracovníka je navázat s rodinou takovou spolupráci, která mu umožní posoudit funkčnost rodiny, respektive navrhnout takové uspořádání rodinných poměrů, která bude pro dítě nejmenším zlem.

Tato diplomová práce hledá odpověď na otázku, jaký pracovní postup kolizního opatrovníka je z hlediska posouzení funkčnosti rodiny nejefektivnější. Zabývá se obsahem i formou jednotlivých kroků, které pracovník podniká za účelem posouzení rodiny pro potřeby soudního rozhodnutí o úpravě práv a povinností rodičů. Je vyjádřením potřeby identifikovat takový postup práce, který bude pracovníkovi zdrojem kvalitního posouzení rodiny a rodině samotné nebude ubližovat.

Cílem práce je navrhnout na základě studia teoretických předpokladů metodiku posouzení funkčnosti rodiny, která bude aplikována při šetřeních v rodinách procházejících úpravou rodičovské zodpovědnosti. Její konečná podoba je modifikována dle vlastních praktických zkušeností s rodinami při naplňování funkce kolizního opatrovníka. Závěrečná metodika je zpracována na základě kvalitativního výzkumu prostřednictvím techniky studia písemných

pramenů, přímého pozorování a nestandardizovaných rozhovorů prováděných s rodinami při jednotlivých šetřeních. Vzorkem pro tuto pilotní studii bylo 20 rodin, které prošly procesem úpravy rodičovské zodpovědnosti v období červenec - říjen 2008.

Navržená metodika přináší konkrétní pracovní postup směřující k navázání dobré spolupráce s rodinou, provází pracovníka šetřením v rodině, ukazuje další možné zdroje posouzení rodiny a shrnuje předpoklady pro vyjádření konečného stanoviska kolizního opatrovníka k rodinným poměrům. Její návrh je první vlaštovkou v oblasti tvorby metodik pro práci s rodinami v agendě úpravy rodičovské zodpovědnosti a má – li být pro pracovníky přínosem, je nutné uvést ji do běžné praxe a na základě zkušeností pracovníků ji nadále modifikovat. Jedním z výstupů by mohlo být vytvoření několika různých typů metodik, které budou aplikovatelné podle počátečních vstupních podmínek v rodině a přístupu samotných rodičů k celému procesu úpravy rodičovské zodpovědnosti.

Klíčová slova:

rodina, orgán sociálně právní ochrany dítěte (OSPOD), úprava rodičovské zodpovědnosti, kolizní opatrovník, metodika